

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук

Кафедра історії
Кваліфікаційна робота
Освітній ступень – бакалавр

На тему:

"Відставні нижчі чини і дезертири з російського війська середини ХІХ ст.:
моделі поведінки (за матеріалами з Київської та Волинської губерній)"

Виконала: студентка 4-го року навчання
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньої програми: «Історія та археологія»

Чак Анастасія Ігорівна

Науковий керівник: Маслійчук В.Л.,
доктор історичних наук, доцент

Рецензент: Чолій С.В., доцент, PhD

Кваліфікаційна робота

захищена з оцінкою « _____ »

Секретар ЕК _____

« ____ » _____ 2024 р.

Київ – 2024

Декларація академічної доброчесності

Студентки НаУКМА

Я, Чак Анастасія Ігорівна, студентка 4 р.н. навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія»:

адреса електронної пошти: anastasiia.chak@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною бакалаврська робота на тему «Відставні нижчі чини і дезертири з російського війська середини ХІХ ст.: моделі поведінки (за матеріалами з Київської та Волинської губерній)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

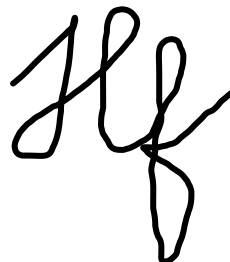
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Дата та підпис студентки:

23.05.2024

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної / магістерської роботи

Тема: « _____ »

Автор: студент(ка) 4-го р. н. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія»

Науковий керівник: _____ Маслійчук Володимир Леонтійович _____

Захищена: " ____ " _____ 2024 р.

Короткий зміст роботи: Кваліфікаційна робота є комплексним дослідженням основних моделей поведінки дезертирів та відставних нижчих військових чинів у 30-60-х рр. XIX ст. Вона присвячена висвітленню моделей поведінки зазначених груп за кримінальними справами, що розглядалися в Київській та Волинській губерніях. Для розкриття теми було залучено архівні матеріали кількох місцевих державних архівних установ, Центрального державного історичного архіву України, законодавчі акти, пресу, а також історіографію, дотичну до цього дослідження.

У першому розділі охарактеризовану історіографічну та джерельну базу, окреслено основні виклики, з якими стикається дослідник, працюючи з джерелами. У другому розділі охарактеризовано організацію рекрутської повинності в Російській імперії, матеріальне становище війська, спроби модернізації. Третій розділ присвячений моделям поведінки дезертирів, умовам, що спонукали їх обирати ту чи іншу модель, їхнім спробам ресоціалізації та способам заробітку, родинним стосункам тощо. У четвертому розділі окреслено моделі поведінки відставних нижчих чинів, їхній матеріальний стан, (не)лояльності щодо монархії, поміщиків, місцевих адміністрацій тощо; зроблено спробу спростувати поширені в історіографії образи відставних солдатів.

Зміст

Вступ.....	2
Розділ 1. Джерельна база, методологія та історіографія.....	4
1.1. Зауваги до джерельної бази та методології.....	4
1.2. Історіографія соціальної історії дезертирів та нижчих військових чинів.....	6
Розділ 2. Військова організація в Російській імперії: правовий та локальний виміри.....	12
Розділ 3. Дезертири: моделі поведінки.....	17
3.1. Правовий статус та матеріальний стан.....	17
3.2. Поведінкові стратегії всередині держави.....	20
3.3. Втікачі до Австрійської імперії.....	31
Розділ 4. Відставні нижчі військові чини: моделі поведінки.....	39
4.1. У пошуках сфери діяльності: матеріальний стан.....	39
4.2. Соціальні зв'язки та багатовимірність лояльностей.....	44
Висновки.....	54
Список використаних джерел і літератури.....	

Вступ

У сучасних умовах питання історії війська, лояльностей нижчих військових чинів, реадаптації військових до цивільного життя набувають особливої значущості. Так само український імперський досвід потребує істотного перегляду у всіх сферах тогочасного життя. Об'єднання в цьому дослідженні двох соціальних груп: втікачів із війська та відставних нижчих чинів, - є не випадковим. Обидві групи здобували під час служби нові навички, на противагу тим, що були звичні у їхніх сільських чи міських спільнотах; ознайомлювались з уявленнями про вітчизну, монархію, імператорську родину, що побутували у війську, а також з риторикою, пов'язаною з цими уявленнями; отримували інакшу репутацію серед цивільного населення тощо.

Ось чому повертаючись до цивільного життя – легально чи нелегально – вони стикались з проблемами реадаптації: пошуком нової сфери діяльності, засобів до життя, налагодженням стосунків з місцевими адміністраціями, облаштуванням (або відновленням) сімейного життя. Тому, з іншого боку, історія повсякдення дезертирів та відставних нижчих чинів – це також історія міграцій, соціальної мобільності та конфліктів, злочинності, сім'ї тощо. **Актуальність** цієї роботи зумовлюється, насамперед браком таких студій як в українській, так і світовій історіографії. Адже попри розмаїття праць з військової історії Російської імперії, дезертири та відставні нижчі чини перебувають в історіографії радше на позиції «тіньових фігур».

Мета роботи - окреслити моделі поведінки дезертирів та відставних нижчих чинів у Російській імперії (на прикладі Волинської та Київської губерній) в умовах початку модернізаційних процесів. Для її досягнення потрібно виконати ряд **завдань**:

- охарактеризувати історіографію та використану джерельну базу, її специфіку та основні виклики, що постають перед дослідником цієї теми;
- дослідити військову організацію в Російській імперії, матеріальне становище війська, умови, що спонукали до (не)лояльності;

- дослідити судові справи, де основні фігуранти – втікачі з війська;
- дослідити судові справи, де основні фігуранти – відставні нижчі чини;

Об'єктом дослідження є соціальна історія військового стану в Російській імперії, **предметом** дослідження – моделі поведінки дезертирів із війська та відставних нижчих чинів.

Методологічну базу дослідження складають метод аналізу і синтезу та критичного аналізу джерела, мікроісторичний метод, історико-критичний метод.

Джерельною базою є фонди повітових, земських судів, що зберігаються в Державному архіві Волинської області, Державному архіві Житомирської області, Державному архіві Київської області, Державному архіві Рівненської області та Центральному державному історичному архіві України в м. Києві.

Територіальними рамками є Київська та Волинська губернії. **Хронологічні рамки** роботи охоплюють 30-60-ті рр. XIX ст.

Структура бакалаврської роботи: чотири розділи, висновки, список використаних джерел і літератури.

1. Джерельна база, методологія та історіографія

1.1. Зауваги до джерельної бази та методології

Обрана джерельна база – кримінальні справи – ставить перед дослідником низку викликів. По-перше, інформація, отримана з цих справ, не претендує на те, аби репрезентувати широкий зріз цих соціальних груп. Що стосується дезертирів, то проблема полягає в тому, що дуже значну їх частину не вдалось зловити, а отже вони не стали фігурантами судових процесів. Що стосується відставних нижчих чинів, то в кримінальних справах ми маємо справу лише з тими, хто тим чи іншим чином потрапили в поле зору імперських адміністрацій. Очевидно, що певна частина представників цієї групи або не мали тих обурень та вимог, які призводили до зіткнень із місцевою владою та/або законодавством, або не висловлювали їх відкрито, або ж вирішували конфлікти без судових органів у ролі арбітра.

По-друге, дослідник судових справ часто мусить покладатися на міркування судових слідчих, які однозначно були заангажованими, а також свідчення очевидців подій – місцевих мешканців, які ймовірно мали свої (не)лояльності. З іншого боку, на відміну від судових справ дезертирів, у протоколах відставних нижчих чинів знаходимо більше слідів їхнього “голосу”: прямої мови зі збереженням мовних особливостей, лайки тощо. Причина цього – більша “побутовість” справ колишніх солдатів, належність їх до сфери дрібних конфліктів, майнових питань. Іншим викликом є й те, що обрана джерельна база не сприяє вивченню особистих мотивацій втікачів та відставних нижчих чинів. Дослідити їхній афективний досвід видається майже неможливим з огляду на дискурсивні складнощі: судові риторичні штампи, якими користувались аудитори, що вели справи, та жорсткий контроль над мовою підсудних.

Від дезертирів часто вимагали “съ престоинымъ воздержаніемъ дѣло свое доноситьъ въкратцѣ” – про таку стриманість їм мав нагадувати презус – голова військового суду. У протоколах судових справ зустрічаємо надзвичайно лаконічні описи мотивації: “сбѣжалъ безъ всякой побудительной причины”, “отъ нежеланія продолжать службу”, “для пьянства”, “отъ скуки”, “съ желаніемъ зарабатывать

деньги вольнымъ трудомъ”, “съ дура”. Тоді як реконструювати досвід відставних нижчих чинів зазвичай складно через їхнє бажання покращити своє становище у судовому процесі. Так, вони часто апелювали до різних обставин, що могли затьмарити їхню свідомість при скоєнні нелегального вчинку: стану алкогольного сп’яніння, отриманих під час бойових дій травм тощо.

Так, німецький історик Я. Плампер, який дослідив появу категорії солдатського страху у військовій психології в Російській імперії, дійшов висновку, що у російському військовому дискурсі XIX ст. мова почуттів відсутня аж до початку реформ 60-70-х рр. та розвитку таких медичних наук, як психіатрія, неврологія тощо ¹. Натомість у досліджуваній період у цьому дискурсі панує мова честі, героїзму, а також уявлення про те, що страх перед Богом та любов до імператора, це вроджені характеристики хорошого солдата ². Дуже обмежена кількість справ пропонує більше інформації про можливі спонуки до дезертирства, тому мотивація втікачів не є центральним питанням цієї роботи. Коли ж ми й робимо припущення щодо мотивації, то якомога обережніше.

Викликом у вивченні моделей поведінки дезертирів за допомогою статистичного методу є відсутність єдиного формуляру зі списком відомостей про втікачів, що обов’язково мають міститися у документах. А також швидкого способу перевірки свідчень арештантів роблять документи, що містять інформацію про кількість дезертирів у тій чи пенітенціарній установі, їхню військову приналежність, досить ненадійними джерелами. Як приклад розглянемо низку документів, об’єднаних в одну справу під назвою “Відомості про дезертирів, які станом на серпень 1857 р. перебувають на гауптвахтах, у міському тюремному замку та в інших місцях” ³.

Так, Київський тюремний замок тоді опікувався двадцятьма сімома чоловіками, які під час допитів назвали себе дезертирами. Проте свідчення лише

¹ Плампер Я. Страх: солдаты и эмоции в истории военной психологии начала XX века. *Российская империя чувств: Подходы к культурной истории эмоций*. Москва, 2010. С. 402–403.

² Там само. – С. 412–413.

³ ЦДАК, ф. 442, оп. 287, спр. 80.

дванадцятьох з них були підтвердженими – водночас лише біля трьох з них вказана військова частина, де вони служили до втечі. Ідентифікація іще вісьмох як рядових тих чи інших військових частин або була спростована командуваннями цих частин, або ж іще очікувала на підтвердження чи спростування. Іще про сімох чоловіків в документах відсутня будь-яка інформація, окрім імен та прізвищ⁴.

Також у кримінальних справах дослідник стикається з ознаками неякісного слідства, що впливало на викладену у протоколах інформацію. На низьку якість слідства впливала, зокрема, складна бюрократична система: справи доручались та передоручались різним судовим інстанціям, задля перевірки інформації велось тривале листування у межах кількох повітів та навіть губерній, слідство зупинялось через смерть правопорушників, свідків, слідчих тощо. Не менш важливим фактором є й службова завантаженість тогочасних чиновників. Для проведення слідства ті часто їхали у відрядження у віддалені території; писали безкінечні рапорти, довго очікуючи на відповідь, звертались до казенних палат за відшкодуванням грошей, що вочевидь не сприяло ентузіазму щодо слідства.

1.2. Історіографія соціальної історії дезертирів та нижчих військових чинів

Важливо розуміти, що незважаючи на розмаїття праць з військової історії Російської імперії, соціальна історія дезертирів та відставних нижчих чинів була та залишається історіографічною лакуною. Брак таких студій призводить до того, що під час аналізу повсякдення цих соціальних груп ми застосовуємо сучасні (а отже, анахроністичні) уявлення про порядність, справедливість, девіантну поведінку, військову честь, престиж військової служби тощо. Ще історики пізньої Російської імперії задалися питанням, чому в імперському війську існувало явище дезертирства, проте, звісно, моделі поведінки втікачів були поза їхнім фокусом.

До прикладу, А. Зайончковський вважав масове дезертирство з імперського війська породженням надмірно довгих термінів служби, недостатнього

⁴ Там само. – Арк. 25-33зв.

забезпечення одягом та амуніцією, а також дисциплінарної системи, що не виховувала у солдата відчуття поваги до своєї діяльності ⁵. Він, до прикладу, надав цінні свідчення з епістолярію владної верхівки, які проливають світло на те, у чому вона вбачала основну причину дезертирства, а саме в недостатці дисципліни, яку хотіли компенсувати царськими наказами про необхідність полковому командуванню суворіше ставитися до рядових солдатів ⁶. Зайончковський також порушив проблему умов життя відставних військових у XIX сторіччі. Апелюючи до довгої відсутності представників цієї групи у цивільному середовищі, він припускав, що вони повертались до звичного між селян та міщан нездатними до заняття сільським господарством та соціалізації загалом. Проте подібно до моделей поведінки дезертирів, Зайончковський оминає увагою й конкретні прояви поведінки відставних нижчих чинів.

Набагато більше інформації на цю тему надає радянський історик М. Рахматулін, який досліджував селянські заворушення XIX ст. і присвятив окрему статтю ролі солдатів у селянських рухах 20-х рр. Незважаючи на виражену радянську ідейність роботи, її цінність полягає в аналізі низки конкретних кримінальних справ, фігурантами яких були чинні та відставні військові. Він виявив, що саме представники цієї групи незрідка розповсюджували чутки про звільнення селян від повинностей, арешти поміщиків ⁷ та навіть ставали на чолі селянських повстань ⁸. З іншого боку, Рахматулін зазначив, що солдати часто були союзниками селян “у боротьбі проти самодержавства”, проте й зауважив, що ідея про те, що вони завжди з симпатією та співчуттям ставились до селянських вимог, є хибною.

Серед сучасних українських істориків, які займаються, зокрема, соціальною історією війська Російської імперії XIX ст., можна виділити А. Скрипника. Його дисертація про вплив російської військової присутності на інкорпорацію

⁵ Зайончковский А. Восточная война 1853-1856 годов. Санкт-Петербург, 2002. Т.1. С. 415–417, 509–510.

⁶ Там само. – С. 511.

⁷ Рахматуллин М. Солдаты в крестьянском движении 20-х годов XIX в. Вопросы военной истории. Москва, 1969. С. 353–354.

⁸ Там само. – С. 355–357.

Правобережжя містить велику кількість інформації про соціально-економічні зміни в регіоні протягом ХІХ століття ⁹. Саме контроль за пересуванням відставних військових, залучення їх до роботи в поліції, повітових адміністраціях, лісництвах дослідник вважає одним із основних механізмів того, як імперія забезпечувала суспільний порядок загалом ¹⁰. Проте більшу увагу він усе ж приділяє саме відставним вищим чинам. Дезертирству Скрипник присвячує окрему статтю, у якій він окреслює механізми боротьби з утечами з війська, зокрема форми покарання дезертирів, а також тих, хто їх «перетримував»: родини, знайомих, управителів населених пунктів, поміщиків. Він звертає увагу на те, як змінювались покарання залежно від внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин: польських повстань, війн ¹¹.

Рекрутську повинність на території Правобережжя, з акцентом на Подільську губернію, досліджує інший сучасний український дослідник С. Сидорук. Він вважає, що поширення цієї повинності на новоприєдані землі мало на меті радше декласацію польської шляхти, а потім уже поповнення війська новобранцями. Подібні спроби інкорпорації, на його думку, і провокували різні форми спротиву, зокрема й дезертирство, до всіх аспектів російської політики, включно з військовою службою ¹². Інший вітчизняний історик, який займається питанням дезертирства, проте вже в Австрійській імперії, є С. Чолій. У своїх працях дослідник зосереджується на питанні впливу модернізації на явище дезертирства. Чолій спирається на теоретичні напрацювання Чарльза Тіллі – ідею про те, що армія в часи загальної військової повинності змінює свої функції та

⁹ Скрипник А. Вплив російської військової присутності у Правобережній Україні на інкорпорацію регіону наприкінці ХVІІІ – середини 60-х рр. ХІХ ст. Кам'янець-Подільський, 2017. 860 с.

¹⁰ Там само. – С. 316-317.

¹¹ Скрипник А. Дезертирство в російському війську на початку ХІХ ст.: причини і наслідки проблеми. Військово-науковий вісник. 2022. №37.

¹² Сидорук С. Військові повинності населення Поділля у кінці ХVІІІ – в першій третині ХІХ століття. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. 2008. № 18. С. 300–308.

стає ніби «продовженням суспільства»¹³, що може бути корисним і для вивчення цього явища в Російській імперії після військової модернізації.

Повсякдення відставних нижчих чинів у XIX ст. є основним предметом більшості історичних праць сучасних російських дослідників П. Щербініна та Ю. Щербініної. Вони, зокрема, звернули увагу на питання державної політики щодо колишніх військових, їхнього соціального забезпечення, стратегій облаштування родинного життя, пошуку роботи тощо. Вони малюють образ відставного солдата як людини матеріально обездоленої, проте зазвичай лояльної до імператора, монархії та її місцевих представників: сільських та міських адміністрацій, жандармерій тощо, - хоч і не заперечують, що колишні нижчі чини часом були схильні до участі в соціальному протесті. Щербініни також схиляються до думки про прагнення місцевої виконавчої влади використовувати такі «дисципліновані кадри» у підтриманні правопорядку¹⁴.

В американській дослідниці Е. Віртшафтер відставні нижчі чини – це «бездомний клас», який після повернення з війська міг лише наражатися на небезпеку залежності від поміщиків та адміністрації, бідності та безцільного блукання¹⁵. Цінними для цього дослідження є міркування Віртшафтер про лояльності чоловіків, що повертались із війська: вона звертає увагу як на джерела, що вказують на їх сприйняття як більш дисциплінованих ніж цивільні селяни чи міщани, так і на закони, що свідчать про обережне ставлення до них як до потенційних збурювачів суспільних непорядків. Вона припускає, що саме відставні військові були головними поширювачами чуток про скорочення феодалських повинностей і тими, хто особливо наголошували на труднощах сільського життя та кріпацтва¹⁶.

¹³ Choliy S. Military Desertion as a Counter-Modernization Response in Austro-Hungarian Society, 1868-1914. *Revista Universitaria de Historia Militar*. 2020. V. 9, № 18. P. 269-289.

¹⁴ Щербініна Ю., Щербінін П. Социально-экономические факторы адаптации отставных солдат в России в XIX в. *Социально-экономические явления и процессы*. 2012. №1. С. 223-224.

¹⁵ Wirtschafter E. *From Serf to Russian Soldier*. Princeton, 2016. P. 33-36.

¹⁶ *Ibid.* – P. 73.

Що стосується аналізу медичного забезпечення відставних військових у Російській імперії, його можна знайти у працях з військової медицини, проте традиційно історики приділяють більшу увагу медичному обслуговуванню чинних військових. До прикладу, окрему інформацію можна знайти у комплексному дослідженні історії Київського військового госпіталю у XVIII – XIX ст. лікаря та історика М. Бойчака¹⁷. Українська дослідниця Т. Морей, яка присвятила свою дисертацію формуванню системи медичної допомоги у Київській губернії, зазначає, зокрема, що відставні нижчі чини мали право на лікування за рахунок коштів казначейства, проте лише в разі складного матеріального стану; що показово, вона також дійшла висновку про найнижчі суми для утримання хворих чинних та відставних військових саме у правобережних губерніях¹⁸.

На увагу заслуговує й праця “Desertion in the Early Modern World: A Comparative History”, не зважаючи на те, що вона мало торкається контексту Російської імперії. У цій праці дезертирство з війська розглядається в ширшій теоретичній рамці глобальної історії феномену “втікацтва”, тому предметом цього дослідження, окрім втікачів із війська, є робітники фабрик, залізничники, моряки, раби тощо. В підмурках розділів цієї роботи лежить ідея про те, що початки глобалізації в середині XVII – у кінці XIX ст. вплинули на названі суспільні групи у кілька способів.

З одного боку, збільшений попит на їхню працю, пожвавлення міжнародної торгівлі, необхідність розбудови інфраструктури посилили й обмеження, що на них накладались. З іншого боку, як вказують дослідники, ці ж чинники надавали певне “вікно можливостей” представникам цих груп – для втечі, знаходження нових засобів до існування, соціалізації в нових середовищах¹⁹. Попри те, що

¹⁷ Бойчак М. История Киевского военного госпиталя в XVIII-XIX веках. Становление и развитие военной медицины в Украине. Т.1. Киев, 2006. 720 с.

¹⁸ Морей Т. Історико-правові виміри становлення та розвитку наукових основ системи медичної допомоги населенню Київської губернії (кінець XVIII – початок 60-х рр. XIX ст.). Переяслав, Київ, 2020. С. 95–96.

¹⁹ Desertion in the Early Modern World: A Comparative History / ed. By M. van Rossum, J. Kamp. New York, 2016. 213 p.

опис стосунків між владою та втікачами лише в категоріях примусу та послуху, чим певною мірою грішить ця праця, не завжди є продуктивним, теоретичні рамки використані для її написання вказують на позитивну тенденцію в написанні історії “втікацтва”; до прикладу, на використання здобутків нової соціальної та нової культурної історії, винесення цієї історії поза рамки національних історіографій.

2. Військова організація в Російській імперії: правовий та локальний вимір

Військо Російської імперії складалось з рядового складу, постійно поповнюваного зі складу вільного та залежного селянства і міщанства, та офіцерського, поповнюваного дворянством. Рядовий склад комплектувався за допомогою рекрутської системи, укріпленої в 1810 р. рекрутським уставом. За ним вся територія держави ділилась на рекрутські дільниці, що ставали основною одиницею наборів та повторювали кордони податних дільниць. Повинність була общинною, а не індивідуальною, та мала черговий порядок²⁰.

За цією схемою, сім'ї з повною кількістю членів записувались в чергові списки, які оновлювались кожні три роки: пріоритетними для відбування рекрутчини були великі сім'ї. З цих чергових списків і обирались рекрути: з 1808 р. це були чоловіки від 19 до 35 років без фізичних дефектів, проте інколи в армію потрапляли і ті, хто не підходить під віковий ценз²¹. З 1854 р. рекрутів почали набирати за системою жеребу, за якою всі родини ділились на три розряди, за кожним з яких мала набратись певна кількість осіб.

Керувались набори постійними і тимчасовими рекрутськими присутствіями. Рекрутська повинність була порівняно дешевим варіантом комплектування війська, адже коштувала менше ніж, до прикладу, вербування в наймане військо. Зі зростанням кількості населення зростала і армія, куди відповідно "стікався" і ряд суспільних проблем. У 1842 р. військо складало 930, 3 тис. осіб, а в 1852 р. – 1 млн. 142 тис. осіб (без урахування офіцерського складу)²². Зважаючи на високу смертність в армії як у військовий, так і в мирний час, рекрут стикався з невисокою ймовірністю повернення до цивільного життя.

Враховуючи великі витрати уряду на утримання постійної армії, економили вони на побуті рекрутів: провіанті, казармах (їх не вистачало, тому військові частини були на постоях у містах, що було великим навантаженням на цивільних,

²⁰ Бескровный Л. Русская армия и флот в XIX веке. Москва, 1972. С. 70-71

²¹ Hartley J. Russia, 1762-1825: Military Power, the State, and the People. Westport, 2008. P. 29.

²² Карпущенко В. Рекрутская повинность и внутреннее состояние русской армии в первой половине XIX века. Вестник Московского городского педагогического университета. 2008. № 1. С. 10

а також заважало навчанню солдат), медичному забезпеченні, – що й спричиняло досить рівень смертності не лише у військовий, а й у мирний час. З іншого боку, як вказує Й. Штерн-Петровський, саме військові округи на українських територіях (Харківський, Одеський та Київський) відрізнялись найменшою кількістю хворих та найменшою смертністю в порівнянні з рештою держави ²³. Зазвичай від гарнізонів очікувалось, що вони забезпечать частину своїх потреб (їжа, вода, опалення тощо) за рахунок цивільного населення, проте така система не піддавалась повному регулюванню центральних урядовців, що призводило до дефіцитів в армії та конфліктів з цивільними ²⁴.

Грошове забезпечення рядового солдата в рік станом на 1841 р. складало від 2 рублів 70 копійок до 2 рублів 85 копійок сріблом, за що неможливо було забезпечити навіть базові потреби. У наступні десятиліття грошова допомога піднялась (у 1857 р. складала від 9 до 12 рублів) ²⁵, проте не досягала рівня тогочасних європейських держав. Так, за даними Військового міністерства за 1846 р., один рекрут обходився державі в трохи більше ніж 66 рублів, що було втричі менше за витрати європейських держав на одного військового ²⁶.

Нестабільність у військо вносило, по-перше, поповнення армії за рахунок злочинців, волоцюг, враховуючи лабільну природу їхніх лояльностей. У записках полковника Олексія Карпова, до яких звертається А. Скрипник, фігурує такий опис війська: «Під час квартирування війська багато солдатів були п'яницями, злодіями, буюнами та різними бешкетниками, досить багато було й втікачів з полків» ²⁷. По-друге, плутанина з ревізькими казками та метричними книгами, зловживання сотських та інших урядовців, особисті конфлікти членів рекрутських присутствій робили й так недосконалу систему більш неефективною. Таким чином до служби інколи потрапляли непридатні за станом

²³ Штерн-Петровський. Евреи в русской армии: 1827-1914. Москва, 2003. С. 208.

²⁴ Wirschafter E. Social Identity in Imperial Russia. Dekalb, 1997. P. 40.

²⁵ Карпущенко С. Быт русской армии XVIII - начала XX века. С. 180, 185.

²⁶ Корнилов В. Рекрутская повинность и внутреннее состояние русской армии. С. 16.

²⁷ Скрипник А. Дезертирство в російському війську на початку XIX ст. : причини і наслідки проблеми. Військово-науковий вісник. 2022. №37. С. 242.

здоров'я, сімейним статусом рекрути, чия мотивація до служби вочевидь була найнижчою.

Окремі справи з Київського повітового суду вказують на існування цілих бізнесів ("Коммисіонерскихъ Конторъ"), що порушували умови військових наборів, масово наймаючи "охотників" замість родин з рекрутських списків. Так, розпочате проти чиновника капітана Валіцького у 1865 р. слідство виявило, що у травні чоловік двічі відправляв жителів Київського повіту до Чернігова в рекрутське присутствіє: чотири особи на початку і дві наприкінці місяця. Рядовий Бухштейн, який таким чином потрапив на службу, повідомив, що до Чернігова вони їхали "на нанятой имъ [Валіцьким] подводѣ и подѣ надзоромъ своего человѣка".

Ба-більше, про територіальні масштаби цього бізнесу свідчить згадане Бухштейном "печатное объявленіє", яке повідомляло, що контора капітана "принимаетъ ходатайство по найму рекрутъ изъ *Великороссійскихъ губерній*"²⁸. Визначити загальну кількість таких "охотників" слідству не вдалось через проблематичність визначення їхніх маршрутів, військових частин, у які ті були визначені, небажання "охотників" видавати себе через страх покарання та втрату отриманих грошей тощо. Лише в 1868 р. (тобто через три роки після початку справи) вдалось виявити ще кількох найнятих таким чином рекрутів²⁹.

Одразу після прийняття рекрута на службу присутствіє надсилало розпорядження в казенну палату про надання йому грошового забезпечення у кілька рублів, сума якого ймовірно залежала від відстані до місця служби, та амуніції. Проте окремі судові справи вказують на те, що присутствія не завжди дотримувались протокольних норм, що впливало на матеріальний стан рекрутів. Так, у шинках м. Сквиря в 1840 р. випадковим чином рекрути без нагляду, які до того ж були обрані поза реальним набором³⁰. За словами самих рекрутів, кагальні старшини пояснили їм своє рішення відправити їх на службу раніше «избѣжаніємъ будьтобы наскучательства родителей» та пообіцяли, що скоро

²⁸ ДАКО, ф. 227, оп. 1, спр. 1765. Арк. 10-10зв.

²⁹ ДАКО, ф. 227, оп. 1, спр. 1974. Арк. 2-9.

³⁰ ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 12452. Арк. 1зв, 2.

прибудуть. При рекрутах не було знайдено “ни подводъ, ни же необходимаго по нинѣшнему холодному времени теплаго одѣянія”, що змусило канцеляриста, який займався їхніми пошуками, просити в селі “нѣсколько овчинныхъ крестьянскихъ шубъ”³¹.

За таких умов чоловіки, придатні до служби, не зрідка вдавались до легальних та нелегальних способів уникнути вступу до війська, про що свідчить кількість та колоритність судових процесів в досліджуваних губерніях: найму “охотників”, зарахування в рекрути правопорушників, замість добропорядних членів спільноти, втечі з зазначеного у метричній книзі місця проживання, самопошкодження. Водночас тяжкі умови життя змушували населення розглядати рекрутчину з господарських міркувань, що інколи ставало джерелом родинної конфліктності.

Чудовим прикладом цього є справа міщанина Василя Герасименка з м. Черкаси, який убив свого батька Якова в 1839 р. сокирою, що розглядав Київський совісний суд. Так, до родини, що мала чотирьох синів, підходила рекрутська черга – головним кандидатом для служби був саме Василь як той, хто відповідав віковому цензу (на відміну від наймолодшого сина), та ще не мав власного господарства³². Від одного з товаришів Герасименка слідство дізналось, що обвинувачений жалівся на батька “что онъ братьей его женатыхъ защищаетъ, потому что они *багаты и хозяева*”³³.

З іншого боку, категоричною є теза про цілковиту законсервованість війська в досліджуваний період – воно модернізувалось, хоч і, можливо, повільніше ніж інші імперські інституції. Це проявилось, зокрема, у скороченні терміну рекрутської повинності: з 1834 р. він зменшився з 25 до 20 років, у 1855 р. – до 12 років, у 1872 р. – до 7 років³⁴. До спроб модернізації відносимо і поширення військових поселень, попри дискусійність їхньої ефективності, інститут

³¹ Там само. – Арк. 7зв-8.

³² ДАКО, ф. 1062, оп. 1, спр. 79. Арк. 3-4зв.

³³ Там само. – Арк. 19.

³⁴ Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Т. 2. Санкт-Петербург, 2000. С. 208

військових кантоністів, вдосконалення навчальних закладів для кантоністів, запровадження військової служби для євреїв, поступовий відхід від фізичних покарань (який, проте, до кінця досліджуваного періоду так і не був закінчений). Й. Штерн-Петровський також підважує традиційну тезу про ненависність військової служби, зокрема, для євреїв. Аналізуючи локальну єврейську пресу, газети Військового відомства, він дійшов висновку про цілком позитивне ставлення євреїв до війська та навіть їхню виражену патріотичність, поштовхом до розвитку якої він вважає, зокрема, Кримську війну ³⁵.

³⁵ Штерн-Петровский Й. Евреи в русской армии. С. 59-61.

3. Дезертири: моделі поведінки

3.1. Правовий статус та матеріальний стан

За Зводом військових постанов від 1840 року, рекрут, що втік з військової частини вперше та не вчинив за цей час жодного злочину, карався одним прогоном шпіцрутенами через стрій у п'ятсот людей. За другу втечу цю ж процедуру застосовували двічі або ж навіть “смотря по степи вины” тричі. За третє, четверте та п'яте дезертирство могли прогнати шпіцрутенами через стрій до восьми разів, що вочевидь було спробою побороти явище так званого “хронічного дезертирства” – феномен, що детальніше описаний у наступному підрозділі. За втрачену, продану або програну амуніцію та зброю втікачів карали додатковими прогонами, якщо таке траплялось уперше або вдруге; за третім же разом їх відправляли до арештантських рот, де вимагався іще вищий рівень дисципліни ³⁶.

Звісно, прогони шпіцрутенами були дуже суворим покаранням, проте важливо пам'ятати, що його виконавцями зазвичай були ротні товариші втікачів, тому сила ударів залежала від репутації чоловіка у військовій частині. До прикладу, Едуард Бріммер, російський воєначальник, який брав участь в окупації Франції в 1815 р. ще у званні офіцера, порівнює два випадки покарання рядових його батареї. Перший випадок стосувався чоловіка, який у процесі дрібної сутички вбив французького селянина, другий – чоловіка, що крав гроші у побратимів. Перший обійшовся кількома шрамами, тоді як другого забили до півсмерті ³⁷.

Додаткова кара передбачалася за використання фальшивого імені, вчинені за час утечі злочини: крадіжки, підпали, вбивства тощо. З іншого боку, факт дезертирства не означав, що військовий більше не зможе піти у відставку. Так, з 1843 р. чоловік, що втікав з війська не більш як два рази, міг легально залишити службу, проте не менше ніж через десять років після правопорушення (навіть якщо до моменту втечі він прослужив більшу частину передбаченого для рекрута 20-річного терміну). Кожна наступна втеча означала на додаток до цього терміну

³⁶ ДАВО, ф. 359, оп. 1, спр. 726. Арк. 121-121зв.

³⁷ Бріммер Э. Служба артиллерийского офицера, воспитывавшегося в I кадетском корпусе и выпущенного в 1815 году. Кавказский сборник. Т. 15. 1894. С. 66-67.

ще два роки служби. Окрім цього, полкові командири мали схвалити поведінку колишнього втікача ³⁸.

Саме крадіжки найчастіше фігурують у судових справах як “хліб” дезертира: від дрібних грошей або їжі до коней, худоби, навіть церковного начиння. Перші крадіжки, які втікачі вчиняли “за інерцією”, були крадіжки казенних речей, насамперед одягу. Питання про крадіжки речей, що належали державі, були обов’язковими під час допитів; в окремих справах присутні документи, у яких канцеляристи вказують результати скрупульозних пошуків – скільки могла коштувати та чи інша річ на момент втечі військового. Так, Гершо Нізмар, який утік у 1835 р., коли його переправляли на місце служби, забрав із собою “шинель, шапку, зимні брюки, рубаху, галстукъ и сапоги” ³⁹.

У чоловіка, що назвався солдатом Житомирського внутрішнього гарнізонного батальйону Семеном Прокоф’євим, знайшли наступні речі: “шинель, рубаха съ трѣмя пуговицами, сапоги и фуражная шапка” ⁴⁰. З іншого боку, у більшості втікачів після упіймання вже не знаходили солдатських речей – ті зазвичай намагалися від них позбавитися, аби не викликати підозр. Іван Забараєв (хоч чоловік точно не пам’ятав свого прізвища), якого затримали в 1860 р. біля м. Пулини Житомирського повіту, після арешту визнав, що утікаючи з Єкатеринославського гарнізонного батальйону, викрав “казенное железо”. Пізніше він продав його в Єкатеринославі тамтешньому “рускому купцу” за 30 рублів.

Судове слідство так і не змогло визначити, чи насправді чоловік був військовим дезертиром, проте його історія вражає детальністю: колишній кантоніст з числа “Кієвскихъ каннонистовъ”, де він і навчився ковальському ремеслу, протягом трьох років служив у Єкатеринославі, де був під військовим судом за “воровство двухъ ружей” ⁴¹. Чи маємо ми справу з дезертиром-крадієм, а чи зі звичайним волоцюгою, який “позичив” історію знайомого рядового (практика досить

³⁸ Wirschafter E. From Serf to Russian Soldier. Princeton, 2016. P. 100.

³⁹ ДАВО, ф. 359, оп. 1, спр. 726. Арк. 116.

⁴⁰ ДАВО, ф. 363, оп. 1, спр. 426. Арк. 7зв.

⁴¹ ДАЖО, ф. 10, оп. 1, спр. 428. Арк. 11-12зв.

поширена, що помітно зі справ, описаних у наступному підрозділі), визначити важко, проте його історія показова для іншої тенденції у крадіжках втікачів – взаємодії з етнічним/релігійним Іншим.

До прикладу, Микита Булига, який вже вдруге втік зі служби з Празького піхотного полку та переховувався в околицях с. Бубнова Володимирського повіту, украв коня в місцевого жителя та продав його саме німцю-колоністу Матеушу Ельгерту за шість рублів сріблом. Для Ельгерта він вигадав історію: сам він “изъ Россіи”, а у Волинській губернії опинився, адже гнав волів аж поки хазяїн худоби не “обмануль его так, что онъ неимѣеть за что коня кормить и сѣбя пропитать”. Дезертир зміг переконати покупця, що кінь справді належить йому і той “не имеѣет чего опасатся” навіть тоді, коли німець наполягав на тому, аби вони пішли у волосну канцелярію за розпискою про продаж ⁴².

Проте найчастіше в судових справах таким Іншим виявляється єврей, якому дезертири збувають крадені речі. До прикладу, під час своєї другої втечі Володимир Іванов, колишній рядовий Ізмаїльської бригади прикордонної варти, разом з Євфимом Красюком, арештантом-втікачем з Кременецького тюремного замку, намагались продати жителю м. Вишневеця Елю Фрідшейну “пять овчинныхъ тулуповъ” за 10 рублів. Коли той запропонував їм лише 5 рублів, пообіцявши віддати решту пізніше, між Івановим та Фрідшейном зав’язалася суперечка – другий “началь изговаривать шипеніемъ”. Це призвело до бійки, у процесі якої Іванова було вбито. Пізніше слідчі виявили, що Іванов та Красюк викрали ці речі у священика с. Великий Раковець Кременецького повіту ⁴³.

Рядовий Алексопольського піхотного полку Прокофій Лещук, відправлений у рекрути в 1863 р., втік уже наступного року, повернувся до рідного села Твердинь Володимирського повіту та викрав у коморі місцевого жителя Марка Побережнюка речей на 25 рублів сріблом, розібравши одну зі стінок комори. Серед украденого: “женское бѣлье какъ то: рубахи, юпки, скатерти, платки, одна мужская рубаха съ портками, которая находится на Клещукѣ, овечья шуба и

⁴² ДАВО, ф. 359, оп. 1, спр. 935. Арк. 5зв-8.

⁴³ ДАВО, ф. 361, оп. 1, спр. 1486. Арк. 7-22зв.

деньги 75 к. завязанные въ платкѣ съ дѣвичьими лентами”. Збув він ці речі єврейці Берковій всього за один рубль. Сама Беркова заперечувала факт купівлі краденого, проте Побережнюк сам приїхав до її дому, де вимагав відкрити скрині: там він знайшов “4 рубахи и одну юпку”⁴⁴.

Дезертири Іван Демидов та Нікіта Артем’єв у свою чергу у 1832 р. викрали у церквах сіл Городниця та Бармаки Новоград-Волинського повіту цілий ряд речей. У Бармаках це були “мѣдной стаканчикъ, два платки лежавшіе на престолѣ, одинъ черной большой съ цвѣтами и желѣзными кольцами, а другой малый шелковой въ полоски желтые и красные, и третий холстяный который какъ нынѣ оказывается былъ святой антиминсъ, и наподобіе рубашки подризникъ или стихарь”⁴⁵ (водночас Демидов вказує, що взяв ці речі лише через відсутність у церкві грошей, які були його основною метою). Тоді як у Городниці вони взяли “деньги мѣлкою монетою, сколько числомъ ему неизвѣстно”⁴⁶. Цікаво, що дізнавшись про те, ким саме були крадії, представники Бармацької церкви розширили список нібито украдених звідти речей в надії не лише отримати назад украдене начиння, а й отримати зиск з цієї ситуації.

3.2. Поведінкові стратегії всередині держави

Під час аналізу поведінкових стратегій втікачів важливо розуміти, що дезертирство було одним з найбільш радикальних способів виразити спротив перебуванню в армії та/або неналежним умовам життя у військовій частині, неприязному чи навіть насильницькому ставленню командування тощо. Проте все ж в описах фондів частіше зустрічаємо наступні види спротиву: словесні та фізичні конфлікти з керівництвом (унтер-офіцерами, єфрейторами), які часом закінчувались пораненнями; крадіжки казенних речей; псування цих речей (особливо зброї), п’янство, підпали, відмови від виконання певних доручень.

За неможливості повернутись до звичного для себе життя переважна більшість втікачів з проаналізованих справ переходили: повертались до населених

⁴⁴ ДАВО, ф. 359, оп. 1, спр. 787. Арк. 4-5.

⁴⁵ ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 662. Арк. 57зв

⁴⁶ Там само. – Арк. 59.

пунктів, у яких проживали до рекрутчини (інколи навіть за сприянням місцевої адміністрації), переховувались у лісах або чужих селах, де влаштовувалися на роботу під чужим іменем, здобували їжу за допомогою крадіжок та подаянь. Зазвичай дезертирів знаходили випадково, коли команди внутрішньої охорони нашттовхувались на незнайому особу та не знаходили при ній документів. Тому окремим втікачам вдавалось переховуватись місяцями, а інколи й роками. У всякому разі повернення додому було більш ризикованим для втікачів, адже якщо про втечу повідомляло полкове командування, їх починали шукати саме в тих містах чи селах, звідки вони походили. До прикладу, про дезертирство вже згаданого Прокофія Лещука з Алексопольського піхотного полку повідомив один із полковників – він надіслав офіційний лист до Володимирського земського суду з проханням попередити сільське правління с. Твердині, звідки походив Лещук, про втечу чоловіка ⁴⁷.

Так, дезертирство стало справжньою перевіркою місцевих громад на лояльність: ставлення до рекрутчини як до “моральної смерті”, проводи рекрутів “голосіннями та дикими вересками, які тут призначені для мертвих” ⁴⁸ різко контрастують зі знайденими в судових справах свідченнями про реакцію родини та сусідів втікачів на їхнє повернення додому. Однією з основних причин для цього був страх перед покаранням. До прикладу, за Уложенням про покарання кримінальні та цивільні від 1845 р., за допомогу дезертиру була передбачена як фінансова (600 рублів), так і тілесна (від сорока до п’ятдесяти ударів лозами) кара ⁴⁹. Існував також так званий “штраф рекрутами”, коли засуджені за таку допомогу мали віддати члена родини на військову службу – водночас знаходимо в законах принцип “кругової поруки”, коли за відсутності у родині правопорушників придатних до рекрутчини осіб, “штраф рекрутами” оплачувався їх односельчанами ⁵⁰.

⁴⁷ ДАВО, ф. 359, оп. 1, спр. 787. Арк. 1-2зв.

⁴⁸ Lyall R. Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus, and Georgia. V. 1. London, 1825. P. 140-141.

⁴⁹ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Санкт-Петербург, 1845. С. 240

⁵⁰ Там само. – С. 241.

Страх перед покаранням став однією з основних причин смерті втікача Михайла Зелінського-Ковальчука, уродженця с. Іванівки Ковельського повіту, який втікав зі служби двічі: вперше всередині 30-х рр., вдруге – в 1838 році⁵¹. Після першої втечі чоловік проживав у с. Іванівка Ковельського повіту у приходського священика с. Мельниця того ж повіту, пізніше – у кузенів Варфоломія та Михайла. Після другої – у рідної сестри Терези та у вже названих кузенів. Слідство виявило, що під час першої втечі чоловік ретельно ховався, проте його, працюючим біля вуликів Варфоломія, виявив місцевий житель. Тоді Варфоломій “схватилъ его за грудь” та попросив нікому не казати про проживання Зелінського-Ковальчука в його обійсті⁵². Під час другої втечі його стосунки з кузеном погіршились. Слідчий дійшов до висновків, що його застрелили двоюрідні брати в процесі бійки. Так, Михайло у ніч вбивства прийшов до кузенів “въ стодолу въ пьяномъ видѣ” разом з іншими жителями села – Архипом Арсенюком та Нікіфором Канторуком – та попросив віддати йому скрипку.

Через деякий час брати почули шум неподалік хати, побачили на вулиці трьох вищезгаданих чоловіків – “сильно пьяныхъ, провадившихъ между собою драку”. Вони доєднались до бійки, що закінчилось смертю дезертира та похованням його “въ яму приготовленную было для склада картофеля”. За це їх пізніше засудили до каторжних робіт⁵³. Цікаво, що незадовго до інциденту Варфоломій звернувся до економа с. Іванівки Баболовича за порадою щодо стратегії, яку йому варто обрати у стосунках з втікачем. Баболович же нібито напоумив його: “возмилъ его и гдѣ хотите деньгѣ, чтобы его и слѣда не было, бо если кто другой пойметъ то будетъ бѣда всѣмъ”. Прикметно, що сам економ не звернувся до поліції з інформацією про втікача, що найімовірніше пов’язано зі значним фінансовим покаранням сільських управлінців за те, що на території, яка перебуває під їхньою юрисдикцією, проживали дезертири⁵⁴. Економ сплачував 25 рублів, якщо

⁵¹ ДАВО, ф. 363, оп. 1, спр. 527. Арк. 3зв-5.

⁵² Там само. – Арк. 43-44зв.

⁵³ Там само. – Арк. 26-28зв.

⁵⁴ Там само. – Арк. 30.

втікач перебував у його селі більше шести днів, а він про це не дізнався ⁵⁵. Баболович же вочевидь здогадувався (або знав), що Зелінський-Ковальчук проживає в Іванівці довше, про що слідство безперечно дізнається.

Ба-більше в описах фондів знаходимо окремі справи про нагородження медалями тих членів сім'ї (переважно батьків) втікачів, які здали своїх родичів до органів влади. Розглянемо це явище на прикладі справи Василя та Федора Марченків, що розглядалась Київським генерал-губернатором Бібіковим. Так, житель м. Києва Василь влітку 1843 р. здав свого сина Федора та його товариша Парфентія Цимбаленка у поліцію – ті втекли з кантоністського ескадрону Кірасірського полку (на момент втечі чоловіки перебували у Харківській губернії). За це його нагородили срібною медаллю з написом “за усердіє” та п'ятдесятьма рублями сріблом ⁵⁶. Два факти з цієї справи заслуговують на особливу увагу: по-перше, Марченко-старший був відставним солдатом, який відслужив 20 років та навіть отримав під час служби “знакъ отличія”; по-друге, Василь, за свідченнями його сусідів, був “*состоянія бѣднаго*”, що породило дискусію між кількома правоохоронними та судовими органами про суму винагородження, на яку заслуговує Марченко ⁵⁷.

Справа не містить інформацію про стосунки між батьком та сином, тому варто бути обережним у міркуваннях про причини, через які Марченко наважився на цей вчинок. Проте припустимо, що однією з основних причин такого явища був саме матеріальний стан родин втікачів. Зокрема, в умовах екстенсивної системи господарства родини не мали можливості вирішувати проблеми, пов'язані з людиною, що не могла відкрито допомагати в полі, з ремеслами тощо. Про суперечність між любов'ю до члена родини та економічними втратами розповідає і народна творчість, де фігурує мотив необхідності вибору батьками між матеріальною власністю та сином-рекрутом: “Лучче ж мені сина рідного в вічі не видать, аніж мені сірії корови усі позбувать” ⁵⁸.

⁵⁵ ПСЗРИ. Собр. 1-е. Т.24. №18244. С. 799.

⁵⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 281, спр. 48. Арк. 3-9зв.

⁵⁷ Там само. – Арк. 10.

⁵⁸ Українські народні пісні. Пісні суспільно-побутові. Упоряд. О. Хмільевська. С. 334

Незважаючи на всі обмеження в можливостях соціалізації, втікачі все ж комунікували з людьми поза сімейним колом і не лише в справах нагальних, особливо коли відчували себе у відносній безпеці. До прикладу, вони з'являлись у чужих домівках, вживали алкоголь з людьми поза сімейного кола, грали музику тощо. До прикладу, уже згаданий втікач Михайло Зелінський-Ковальчук під час другої втечі, за свідченнями його кузена Варфоломія, спершу відвідував його лише вночі, просив хліба та інших речей, необхідних для виживання. А через кілька місяців він почав приходити до села без відома кузена, спілкуватись з тамтешніми жителями, займатись крадіжками⁵⁹.

Протилежну реакцію на втечу солдата додому спостерігаємо переважно в єврейських громадах. До прикладу, у 1865 р. члени Димерського сільського правління Андрій Слюсаренко та Харитон Мельник отримали розпорядження з Києва поїхати до Рикунської колонії, де нібито ховається солдат-утікач (інформація про нього відсутня, адже головний фігурант розглянутої справи – жителі Рикуня). Під час обшуку тамтешніх помешкань вони помітили чоловіка з вибритою головою (один із головних способів ідентифікації тогочасного солдата), який вибігає з одного з будинків. Коли ж Слюсаренко та Мельник намагались його схопити, на допомогу невідомому дезертиру кинулися “толпы евреевъ”: декілька чоловіків та жінок, за їхніми свідченнями, “цеплялись за шею Мельнику и рвали за волосы” та “кусали руки старостѣ Слюсарю” поки сестра втікача відводила його в безпечне місце. У той же час інший місцевий житель намагався відвести коней Слюсаренка та Мельника до себе у стайню, що змусило їх покинути намагання арештувати дезертира⁶⁰.

Окремі втікачі могли проживати у спільнотах за сприяння місцевих адміністрацій, що однак не означало повноцінної ресоціалізації. Показовою є справа, що розглядалась Київським губернським правлінням у 1840 р. та стосувалась дезертира Ушера Александровського. Виявилось, що Александровський, що втік зі служби в 1838 р., після поселення в м. Сміла

⁵⁹ ДАВО, ф. 363, оп. 1, спр. 527. Арк. 42зв.

⁶⁰ ДАКО, ф. 227, оп. 1, спр. 1819. Арк. 13-17.

заклучив “условіє с подписомъ” зі старшинами Буртянського кагалу Мировицьким та Петриковським. За цим договором, чоловік мав піти в рекрути замість представника заможної родини Тарнавських, видаючи себе за сина смілянського міщанина Єлі Білоцерківського⁶¹. Водночас, як виявило слідство, Білоцерківський виявився волоцюгою з м. Бахмута, який отримав “плакатные пашпорты изъ Черкаскихъ магистрата и думы”. Александровський під час допиту визнав, що його в 1838 р. за невідомих обставин підмовив до втечі сам же Білоцерківський; після втечі чоловік проживав спершу в “батька”, потім у вже згаданих кагальних старшин⁶².

Факт того, що Александровському довелося вдруге йти в рекрути, показує рівень його залежності від волі своїх протекторів. Ярмо дезертира давало мінімальну можливість легалізуватись у спільноті на вигідніших умовах, що робило окремих втікачів “зручними” у вирішенні проблем окремих осіб або спільнот, які їх покривали. З іншого боку, навіть такі “зручні” дезертири в разі розкриття злочину тягнули на дно цілу низку людей, які цілеспрямовано або опосередковано допомагали їм. Подекуди протектори могли просити від дезертирів не лише послуги, а й гроші. Такий мотив зустрічається в народних піснях, у яких мати приходять до війська та пропонує хабар за те, аби її сина відпустили додому: “Ой на тобі, пане, рубля золотого та й відпусти сина із прийому, із війська додому!”⁶³.

Альтернативний шлях – переховування поза населеним пунктом – передбачав інші проблеми: безцільне блукання, голод та відсутність даху над головою. За таких умов втікачі часом самі здавалися місцевим владним структурам. До прикладу, рядовий Люблінського піхотного полку Микита Булига утік з місця служби в 1866 році, проте його втеча протривала лише кілька місяців – потім він здався сотському с. Бубнова Володимирського повіту. Під час допиту він засвідчив, що йому “надоѣло скриватся по лѣсамъ”. А “не предвидя для себя никакого исхода”, він вирішив добровільно повернутись на службу. Виявилось,

⁶¹ ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 6978. Арк. 1-2зв.

⁶² ДАКО, ф. 1, оп. 351, спр. 153. Арк. 4-8зв.

⁶³ Українські народні пісні. Пісні суспільно-побутові. Упоряд. О. Хмільевська. С. 333.

що Булига повернувся до Бубнова, де раніше проживав разом з матір'ю. Проте виявилось, що та одружилась та переїхала до м. Свинюхи, де піклувалась про молодших дітей, яких чоловік не хотів піддавати небезпеці, тому залишився жити в лісах ⁶⁴.

Альтернативний та дуже радикальний варіант виходу з маргінальної позиції обрав рядовий Іван Приходько з Нижегородського піхотного полку, адже повернення чоловіка до с. Горзвин Луцького повіту закінчилось його самогубством. Повернувшись додому, він спершу заховався в яму “для спрятання вь зимнее время огородныхъ продуктовъ”. За свідченнями тещі Приходька Агафії Шереметьєвої, той погрожував спалити хату, якщо жінка розповість про його втечу. Запитавши в нього про причини його повернення, він відповів, що “пришель отвѣдать дѣтей своихъ и ихъ мать” ⁶⁵. Агафія свідчить, що деякий час навіть не виходила з дому, побоюючись, що зять її вб'є, проте потім звернулася до сотського, який разом з місцевими жителями вирушив арештувати Приходька. Коли його загнали у глухий кут у лісі, він «прорѣзавъ себѣ вь двухъ мѣстахъ брюхо имѣвшимись у него двумя ножами так, что бывъ вь болѣзненномъ положеніи до того, что не могъ говорить» ⁶⁶.

З іншого боку, у кримінальних справах стикаємося з невеликою часткою осіб з яскраво вираженою девіантною поведінкою, проте вони присутні. Показовим є випадок, пов'язаний з п'ятьма дезертирами з Київських арештантських рот – вони були втікачами з різних полків та опинились у ротах протягом 1855–1857 років. У жовтні 1857 р. вони, плануючи втечу з казарм, вчинили досить жорстоке вбивство. Так, вони хотіли втекти в нічний час через горище, про що дізнався арештант Лейсман. Його вбили в той же вечір, завдавши “множество ранъ вь голову, сердце, печень, позвоночный столбъ и лѣвую руку”.

Убивці навіть не намагалися приховати свого вчинку, адже Лейсмана вбили посеред коридору, що вів до казарм, а коли до рот прибули стряпчий та жандармський штаб-офіцер та попросили винних назватися, ті “смѣло

⁶⁴ ДАВО, ф. 359, оп. 1, спр. 935. Арк. 16-20зв.

⁶⁵ ДАВО, ф. 361, оп. 1, спр. 247. Арк. 12-12зв., 14.

⁶⁶ Там само. – Арк. 4-7.

выступили впередъ”⁶⁷. Їхні свідчення щодо причин убивства суперечили одне одному: Мартин Ніколаєв зазначив, що основною причиною було небажання Лейсмана зберегти в таємниці наміри чоловіків. Тоді як Дмитрій Фатов наголосив на етнічності вбитого: “путь спрашивають, какъ убили нѣмца Лейсмана, дурную траву пусть изъ поля вонъ”⁶⁸. Слідство виявило, що кілька чоловіків з числа обвинувачених не вперше вчиняли вбивство – за це їх засудили до каторжних робіт “въ рудникахъ” до кінця життя, проте двом вдалося вчинити підкоп та втекти з казарм⁶⁹.

Попри всі труднощі життя дезертира, для окремих нижчих чинів дезертирство ставало не лише реакцією на конкретні проблеми у війську, бажанням перебувати деінде, а й стилем життя – назвемо це явище “хронічним дезертирством”. Таким був, зокрема, Гершо Нізмар, якого взяли в рекрути в 1834 р. з м. Мізоч Дубенського повіту⁷⁰. Вперше чоловік утік у лютому 1845 р., проте його за дев’ять місяців зловили в м. Радзивиліві, коли він намагався перейти російсько-австрійський кордон. Тоді він назвався напівфальшивим іменем Янкель Лимонник (за свідченнями доньки Нізмара, “Лимонником” чоловіка називали вдома). Засудили його не за дезертирство, про яке суду було невідомо, а за нелегальний перехід кордону і бродяжництво, та відправили на службу в Миколаївські арештантські роти⁷¹.

Лише там він через кілька місяців визнав, що насправді є дезертиром, а його справжнє ім’я – Гершо Нізмар, за що йому додатково присудили прогін шпіцрутенами. Проте навіть шпіцрутени чоловіка не зупинили і він, за його ж словами, “претерпѣвая нужду” втік вдруге, пробувши в арештантських ротах близько восьми місяців. Цього разу Нізмар взяв фальшиве ім’я Гаврило Кисельов, перейнявши його від чоловіка, з яким познайомився за час другої втечі, та переховувався аж до 1855 року. Чоловіка зловили у Херсонському повіті за відсутності у нього “писменнаго вида” та відправили служити до Житомирського

⁶⁷ ДАКО, Ф. 227, Оп. 1, Спр. 2049. Арк. 3-6.

⁶⁸ Там само. – Арк. 8зв-10.

⁶⁹ Там само. – Арк. 11-12.

⁷⁰ ДАВО, ф. 359, оп. 1, спр. 726. Арк. 116.

⁷¹ Там само. – Арк. 102-103зв.

гарнізонного батальйону, звідки він втік у 1862 р. утретє ⁷². Справа Герша Нізмара внаслідок його численних втеч та фальшивих свідчень виявилась особливо головоломною як для судового слідства (її розглядали більше чотирьох років) і є справжнім викликом для дослідника через масив документів у ній та їх нехронологічне представлення.

Інколи втікачі подорожували та шукали засоби для проживання разом з представниками інших маргіналізованих соціальних груп – переважно з людьми без постійного місця проживання. Прикметно, що в судових справах стикаємось з цікавою стратегією “партнерів” військових втікачів – фальшивими показаннями про себе як дезертирів. До прикладу, втікач з Кишинівського гарнізонного батальйону Григорій Максимов (спершу називав себе Андрієм Левицьким) та волоцюга Іван Крачковський станом на 1860 р. подорожували разом протягом двох років та були зловлені в с. Лагульську Новгород-Волинського повіту ⁷³.

Обидва чоловіки вигадали окремі аспекти своєї біографії: Максимов назвав себе уродженцем села Сичова Московської губернії “изъ духовнаго званія”, вихованцем Московської семінарії, попри своє походження з Таращанського повіту Київської губернії; оминув увагою факт своєї першої втечі – з Єреванського піхотного полку, за яку він не отримав покарання ⁷⁴. Крачковський вигадав історію про своє походження з “Елисаветградскихъ казаковъ”, наявність дружини та дітей, навіть про причину, через яку його віддали в рекрути – “за воровство лошады у сосѣда казака Куценка” несподівану зустріч зі своїм побратимом-втікачем і пізніше визнав, що він не знає свого справжнього імені та прізвища і ціле життя тиняється Подільською та Херсонською губерніями. Проте найцікавішим в історії Крачковського є його окремі відповіді під час допитів – так, він обґрунтував своє рішення назватись дезертиром тим, що “наскучило [йому] уже бродяжничество и хотѣль поступить въ военную службу объ которой узналъ отъ дезертира Левицкаго” ⁷⁵.

⁷² Там само. – Арк. 31зв-35.

⁷³ ДАЖО, ф. 10, оп. 1, спр. 437. Арк. 2-3.

⁷⁴ Там само. – Арк. 8-9зв.

⁷⁵ Там само. Арк. 11-14.

У 1851 р. Чигиринський повітовий суд розглядав справу втікача з Новоархангельського уланського полку Михайла Кобзарєва та волоцюги Василя Воробйова, які також протягом двох років переховувалися разом. Під час переховування Кобзарєв мав одразу кілька імен: Іван Лимаренко, Михайло Шаповаленко, Терентій Дуброва. За два роки чоловіки вчинили досить багато злочинів: кілька крадіжок, два вбивства – у селах Чигиринського та Звенигородського повітів, де їх намагались затримати місцеві жителі, втечу з-під охорони ⁷⁶. Водночас Воробйов після затримання намагався видати себе за військового, висловив бажання стати рекрутом, проте його натомість відправили до виправного будинку ⁷⁷.

Позаяк у фокусі дослідження – нижчі чини, яких переважно набирали з селянства та міщанства (хоча серед унтер-офіцерів частіше трапляються особи дворянського походження), станові відмінності у моделях поведінки дезертирів прослідкувати проблематично. Унікальним у цьому контексті є випадок втікача Михайла Вергілєса, який народився в родині херсонських дворян і станом на 30-ті рр. ХІХ ст. мав потенціал для успішної військової кар'єри. У 1832-1834 рр. він пройшов навчання у Корпусі штурманів Чорноморського флоту, з 1835 р. викладав ув училищі торгівельного мореплавства в Херсоні, а в 1837 р. розпочав службу в Празькому піхотному полку у званні підпрапорщика. Проте вже в 1839 р. полкове командування розжалувало Вергілєса до рядового солдата, покликаючись на часті несанкціоновані відлучки чоловіка, “упражненіє въ домахъ непотребныхъ женщинъ”, любов до випивки та зловживання службовим становищем – “составленіє фальшивыхъ подписей” ⁷⁸.

Водночас сам чоловік пізніше називав всі обвинувачення проти нього фальшивими, а справу – сфабрикованою. Протягом кількох років чоловік дотримувався військової дисципліни, проте після хвороби в 1842 р. та відправлення його полковим командиром на лікування в м. Гайсин Подільської губернії він не повернувся до служби. Прикметно, що на відміну від втікачів

⁷⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 284, спр. 29. Арк. 5зв-7.

⁷⁷ Там само. – Арк. 10.

⁷⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 281, спр. 48. Арк. 17зв-20.

селянського або міщанського походження, Вергілес майже не змінив звичного для себе способу життя та мав набагато більше можливостей для соціалізації. Так, у 1843 р. (до того часу він отримав кілька листів від командування з вимогою повернутись до місця розквартирування полку) він займався “возобновленієм иконъ” в іншого військового – поручника з Гайсинської інвалідної команди та “окраскою въ больницъ аптеки”.

У Гайсині він познайомився зі служницею секретаря місцевого магістрату та намагався вмовити її викрасти у її господаря скриньки з речами на 25 рублів сріблом та значною кількістю грошей ⁷⁹. Проте служниця йому відмовила, він намагався здійснити крадіжку сам, був зловлений та втік з-під охорони: спершу до Одеси, а потім до Києва. В Одесі Вергілес працював “въ литографіяхъ”, а також у “хозяина конторы питейной”; у Києві, домовившись з керівником місцевого театру, допомагав акторам. Легкості у знаходженні чоловіком можливості заробити могло сприяти як походження Вергілеса, так і його володіння різними навичками. В Одесі він примудрився навіть одружитись, з чим ми не стикались у жодній справі дезертирів не з дворянського стану, вочевидь зважаючи на їхнє невігідне становище в суспільстві, у тому числі з точки зору потенційних наречених ⁸⁰.

З іншого боку, показово, що попри порівняно кращі можливості соціалізації, Вергілес сам здався місцевій владі як дезертир. І саме в його справі представлений важливий его-документ – лист адресований його матері Марії Ахтирській, який чоловік не встиг надіслати і який знайшли серед його речей під час арешту. У ньому Вергілес, по-перше, просить пробачення за своє дезертирство і, вочевидь намагаючись викликати співчуття та фінансову підтримку, називає себе “погибающимъ сыномъ” – радше перебільшує загрозу, що перед ним постала. По-друге, він повідомляє про свій план розкрити свою справжню особистість під час візиту до Києва Миколи I в надії, що “добровольная явка предъ Царя и разкаянье” пом’якшать покарання за втечу. Він

⁷⁹ Там само. – Арк. 24зв-26зв.

⁸⁰ Там само. – Арк. 30-35.

висловлює свою впевненість у тому, що він заслуговує на “милосердіє Монарха”. По-третє, Вергілес просить матір потурбуватись про його дружину – дворянку-польку Анну Пухельську, що проживає в Одесі, - а також їхню ненароджену дитину ⁸¹.

3.3. Втікачі до Австрійської імперії

Про зростання проблеми втеч дезертирів до інших держав свідчить, зокрема, те, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Російська імперія всерйоз задумалась про міжнародну регуляцію боротьби зі злочинністю, зокрема, екстрадицію осіб, що вчинили тяжкі злочини, у тому числі дезертирів. Територіальні рамки цього дослідження зумовлюють фокус цього підрозділу на втечах саме до Австрійської імперії, адже у справах з Київської та Волинської губерній лише зрідка можна зіткнутися зі справами втікачів до інших держав. До прикладу, справа Володимира Іванова, колишнього рядового Ізмаїльської прикордонної варти, який у 1854 р. втік до Князівства Молдовія та був зловлений у тамтешньому м. Бирлад з украденим конем (тобто йому вдалось подолати близько 200 км), потрапляє до Кременецького земського суду лише тому, що під час другої втечі Іванова його в сутичці вбили кременецькі жителі ⁸².

Детальніше розглянемо основні договори між Російською та Австрійською імперією впродовж XIX ст. – вони були заключені в 1815, 1822 та 1849 рр.⁸³ Спільний договір про екстрадицію між Російською, Австрійською імперією та Прусією був заключений в 1834 р. – таке рішення вони обґрунтували необхідністю попідкуватися “о сохраненіи тишины и законнаго порядка въ Польскихъ областяхъ”, повернення злочинців мало відбуватись за вимогою “постраждалої” держави ⁸⁴. Так, за договором 1815 р. передбачалась плата за утримання дезертира з розрахунку сім з половиною австрійських крейцерів на

⁸¹ Там само. – Арк. 4-5.

⁸² ДАВО, ф. 361, оп. 1, спр. 1486. Арк. 18зв-19.

⁸³ Chohly S. Military Desertion as a Counter-Modernization Response in Austro-Hungarian Society, 1868-1914. *Revista Universitaria de Historia Militar*. 2020. V. 9, № 18. P. 281

⁸⁴ ПСЗРИ. Собр 2-е. Т.9. 1834. №6780. С.108.

день – ця сума покривала як харчування, так і проживання і супровід затриманого. Договором 1822 р. вирішено, що ця плата передбачена лише за перших три місяця утримання особи; якщо ж екстрадиція затягувалась, гроші не виплачувались⁸⁵.

З іншого боку, сторони завбачливо домовились навіть про випадки хвороб затриманих – а їх утримання була передбачена додаткова оплата. Винагорода австрійським підданам, які зловлять пішого дезертира та передадуть його російській владі, дорівнювала восьми гульденам; плата збільшувалась у разі затримання кінного вояка до дванадцяти гульденів⁸⁶. Навіть у разі, коли російський чи австрійський дезертир вчиняв злочин на території держави, куди він втік, він піддавався суду в державі свого підданства⁸⁷. Затримання дезертирів значно ускладнювалось умовою договору 1815 р., за якою переслідування втікача зупинялось біля демаркованої лінії кордону – далі погоню могли продовжувати лише дві людини. Водночас у них обов'язково мали бути документи для посвідчення особи⁸⁸.

В 1834 р. Комісією військового суду при Київському ордонанс-гаузі розглядалася справа Петра Теслюка, якого затримали на австрійській території⁸⁹. Теслюк одразу визнав, що він – колишній рядовий прикордонної варті Гродненської бригади, куди він потрапив після майже 20-річної служби внаслідок поранення, отриманого під час придушення польського повстання. З варті він утік у грудні 1832 р., проте під час першого допиту не зазначив причини⁹⁰. На звичне запитання про сферу діяльності та соціальні зв'язки закордоном він відповів, що протягом двох років “шатався по разным мѣстамъ занимаюсь поденными работами у разныхъ неизвѣстныхъ лицъ”⁹¹.

⁸⁵ Сводъ законовъ Россійской Имперіи повелѣніемъ Государя императора Николая Перваго. Т. 14. С. 143.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само. С. 144.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ ЦДІАК, Ф. 442, Оп. 278, Спр. 49.

⁹⁰ Там само. – Арк. 7зв.

⁹¹ Там само. – Арк. 8.

Це доволі типова відповідь серед втікачів: ті вочевидь розуміли, що покарання за підтримку їх під час переходу передбачене і щодо іноземних підданих. Так, за російсько-австрійським договором 1815 р. цивільне населення отримувало тілесне покарання або ж грошовий штраф, нижні армійські чини – двомісячний арешт. Найцікавіші свідчення Комісія військового суду отримала через кілька місяців після початку слідства від начальника Гродненського митного округу. За свідченнями поміщика с. Мельники Антоновича, де напередодні втечі жив рядовий, Теслюк жорстоко побив місцевого жителя – “такъ что онъ былъ безъ чувствъ”; за це Антонович взяв його під варту, проте той втік.

Комісія провела повторний допит, під час якого дезертир заявив про наклеп з боку поміщика. За версією Теслюка, місцевий селянин Іван Козар намагався нелегально перейти кордон до Царства Польського, Теслюк же, як член прикордонної варти, його зупинив, а поміщик “единственно по злобѣ” наказав його затримати. Побоюючись помсти від поміщика, він і сам втік закордон: спершу до Царства Польського, звідти ж – до Австрії⁹². Зважаючи на ці свідчення та відсутність попередніх порушень військової дисципліни, обережно припускаємо, що втеча тут – не від самої служби, а від гострої життєвої кризи.

Теслюку загрожувало тяжке тілесне покарання і заслання на галери, проте його врятував досвід служби: срібні медалі за російсько-турецьку війну 1828-1829 рр., відзнака “за взятіє приступомъ города Варшавы” і нашивка за 15-річну бездоганну службу. З огляду на цей досвід, Комісія запропонувала присудити Теслюка до служби в Київському внутрішньому гарнізонному батальйоні та одноразового прогону шпіцрутенами через п’ятсот людей⁹³. Показово тут, що розслідування випадку побиття Івана Козаря так і не було почато, попри те, що звична практика передбачала запит Комісії щодо допиту свідків, висновків медичної експертизи тощо, що схиляє до думки про можливу неправдивість свідчень поміщика Антоновича. Імовірно, бажаючи “полюбовно” завершити цю

⁹² Там само. – Арк. 27зв-29.

⁹³ Там само. – Арк. 35-35зв.

справу й уникнути можливих “закидів на честь” поміщика, Комісія могла призначити Теслюку м’якше покарання.

Іншим прикладом рекрута, який вирішив втекти закордон, є Акім Сапьолкін – рядовий резервного ескадрону Чугуївського уланського полку, якого в 1831 р. зловили при спробі перетнути кордон в районі м. Радивилів⁹⁴. Вступивши до служби в 1827 р., Сапьолкін до 1831 р. встиг втекти три рази: зазвичай він повертався до рідного поселення Новопокровська, де проживала його дружина (внаслідок однієї з його відлучок в 1829 р. у нього також народилась донька). Кожного разу його знаходили, присуджуючи до кількох прогонів шпіцрутенами⁹⁵ – четверта ж втеча була кардинальною зміною стратегії, за мотивацію Сапьолкіна вказали “нежеланіє *вовсть* продолжать службу”.

Комісія військового суду, посилаючись на 95 Артикул Військового уставу 1812 р., запропонувала застосувати щодо Сапьолкіна таке покарання: “вмѣсто смерти бить кнутомъ и сослать въ работу на галеры”. До 1818 р. Сапьолкіну, окрім цього, могло загрожувати також виривання чи вирізання ніздрів - подібне покарання мало на меті попередити успішне приховання дезертиром свого суспільного статусу у разі його повторної втечі (про це згадав аудитор Абрамов, який вів справу). Водночас командир Чугуївського полку Ізюмов запропонував м’якший варіант покарання “въ уваженіе молодыхъ лѣтъ” (рядовому було 22 роки) Сапьолкіна: прогін шпіцрутенами через п’ятсот людей та повернення до його місця служби⁹⁶. Так, уже вдруге натрапляємо на ситуацію, коли між передбаченим законом жорсткішим та м’якшим покараннями судові органи обирали другий варіант. Це свідчить про їх обережність у винесенні вироків та тенденцію до “акуратнішого” перевиховання з урахуванням різних обставин у житті рекрута: побоювань щодо покарань, досвідченості або навпаки недосвідченості, молодого віку.

Цікавий в цьому контексті і випадок втечі закордон унтер-офіцера Міхаїла Булатнікова родом з Калуської губернії, який у 1865 р. розглядав

⁹⁴ ЦДІАК, ф. 442, Оп. 277, Спр. 110б.

⁹⁵ Там само. – Арк. 11зв-13.

⁹⁶ Там само. – Арк. 54.

Володимирський повітовий суд ⁹⁷. Так, до суду звернувся Фроїм Ройзе – шинкар с. Коритниця – з обвинуваченням Булатнікова у викраденні його доньки Ривки, а також коштовних речей: “кольцы серебрянныя брилантами осажденные двѣ на 15 руб., пару кольцовъ и булавку золотые на 15 руб., часы серебрянныя на 4 руб. и шерстянное платье красного цвѣта на 8 руб.” ⁹⁸ Слідство виявило, що Булатніков був капральним 43 піхотного Охотського полку, його рота квартирувалася в м. Свинюхах біля села, у якому проживала родина Ройзе ⁹⁹.

Місцеві жителі під присягою і “при священническомъ увѣщеваніи” висловили недовіру до версії про викрадення. Вони заявили про тісні стосунки між Ривкою та Булатніковим, який часто з товаришами по службі “отправлялся въ сельскую корчму, гдѣ съ Ривкою проводилъ ночи въ виду родителей, пилъ тамъ чай, водку” ¹⁰⁰. Допити жителів сусідніх сіл підтвердили, що Міхаїл не викрадав Ривку, вона ж покинула дім, коли той запропонував їй одружитись (за умови прийняття нею християнства). Приходський священник с. Конюхи засвідчив, що вони приходили до нього з проханням похрестити дівчину та обвінчати пару, але той “по правиламъ Православной Церкви не могъ удовлетворить трѣбованій”, те ж саме засвідчив священник с. Свинюхи ¹⁰¹.

Наступні свідчення вказують на те, що Міхаїл та Ривка ненадовго прибули до м. Ковеля, де була розташована штаб-квартира полку, пізніше ж – перетнули російсько-австрійський кордон. У копії формулярного списку Булатнікова не згадано жодних попередніх порушень військової дисципліни чоловіком. З огляду на це, важко визначити, чи керувався дезертир будь-якою додатковою мотивацією для втечі. Показово, що про факт втечі унтер-офіцера дізнались саме через заяву Фроїма Ройзе про “викрадення” доньки. Тоді як жоден товариш по службі не заявив ні про бажання Булатнікова одружитись, чого він не міг зробити без дозволу військового начальства (а про це знали щонайменше два товариша по службі, які супроводжували чоловіка, коли той просив про вінчання у священника:

⁹⁷ ДАВО, Ф. 359, Оп. 1, Спр. 948.

⁹⁸ Там само. – Арк. 28-29.

⁹⁹ Там само. – Арк. 8зв.

¹⁰⁰ Там само. – Арк. 19-26.

¹⁰¹ Там само. – Арк. 36-37зв.

унтер-офіцер Сидор Самородін і єфрейтор Олександр Зімчугов), ні про втечу Булатнікова.

Набагато більше інформації про діяльність закордоном надає справа дезертира Василя Синчука, якого в 1864 р. австрійська жандармерія передала Володимирському повітовому суду як російського підданого. Спершу Синчук представився уродженцем с. Щенютина Володимирського повіту, який переїхав до австрійських володінь – с. Романівки неподалік Радехова – в ранньому дитинстві разом з батьками. За початковою версією чоловіка, його батьки невдовзі померли і він, не маючи постійного житла, почав подорожувати сусідніми селами в пошуках заробітку. Проте жителі Романівки засвідчили, що знають Синчука як “дезертира Російской военной службы”, який поселився в селі у 1847 чи 1848 р., займався крадіжками коней і контрабандою та загалом був “опаснымъ человекомъ”.

1857 р., за документами, наданими австрійською стороною, чоловік провів у в’язниці в Лемберзі (сучасний Львів) за крадіжку трьох коней в с. Добрячині. А в 1862 р., за свідченнями жителів Щенютина, перевів через кордон чотирьох коней, украдених у містечку Тартаків, про що вони не повідомили поліції, бо боялись, аби дезертир “не сжегъ ихъ домовъ”¹⁰². Про масштаби промислу втікача свідчить значна відстань між Романівкою, де чоловік, хоч не постійно, але проживав, та Добрячином або Тартаковим – близько шістдесяти-сімдесяти кілометрів. Коли ж його переправили до російських володінь, він повторно намагався втекти, обманувши свого супроводжуючого – унтер-офіцера Васильєва, внаслідок чого останній опинився в дуже скрутній ситуації.

Вочевидь Синчук не особливо переймався необхідністю переховуватися, адже неодноразово за п’ятнадцять років перетинав російсько-австрійський кордон, чим він не схожий на зазвичай обережних дезертирів. Його історія радше нагадує белетризовані описи містечок російсько-австрійського прикордоння, якими цікавився Б. Куцмані: повні дезертирів, контрабанди, спекуляцій та шпигунства

¹⁰² ДАВО, Ф. 359, Оп. 1, Спр. 826. Арк. 40-41зв.

¹⁰³. Цікавим, але не встановленим у документах аспектом є обставини, за яких австрійська влада все ж виявила, що Синчук є російським підданим, та причина, за якою підданство чоловіка не встановило в 1857 р. судове слідство.

На жаль, розглянуті судові справи надають досить мало інформації про сам процес екстрадиції дезертирів до Російської імперії: відсутні документи про допити австрійською стороною, за якими та дізналась про факт дезертирства, документи, що засвідчують суму, витрачену на утримання дезертира тощо. Так, зі справи вже згаданого Петра Теслюка ¹⁰⁴ про процес екстрадиції довідуємося мало. На допиті, що проводився Комісією військового суду, дезертир розповів, що його через відсутність у нього “письменного вида” в жовтні 1834 р. затримали у місті Радехові місцеві жителі. Вони, за його словами, негайно сповістили місцеві органи влади, які у свою чергу передали Теслюка на російську територію – в містечко Радзивилів Кременецького повіту, звідки його і відправили в Київ для проведення слідства. З огляду на те, що вже 27 жовтня того ж року Теслюка допитував командир Житомирського гарнізонного батальйону Лагутинський ¹⁰⁵, робимо висновок, що екстрадиція затриманого відбулась дуже швидко, що доволі незвично в умовах затягнутого бюрократичного процесу в обох державах.

Для порівняння використаємо справу від 1836 р. про двох чоловіків, що назвалися Петром Скавринським і Павлом Петровським і оголосили себе австрійськими рекрутами з міста Бохня, прийнятими на службу за чотири місяці до початку справи ¹⁰⁶. За їхньою версією, Скавринський і Петровський перетнули кордон у травні 1836 р. (на жаль, відсутні подробиці того, як саме вони це зробили) і вже в липні дістались до с. Жидовці Сквирського повіту з наміром працювати та проживати в тамтешнього поміщика, який у свою чергу відмовився від пропозиції та віддав чоловіків до Сквирського земського суду через відсутність у них документів ¹⁰⁷. 25 липня затримані вже перебували в Київському

¹⁰³ Куцмані Б. Броди: Прикордонне галицьке місто в довгому ХІХ столітті / пер. з нім. В. Кам'янець. Львів, 2019. С. 279-280.

¹⁰⁴ ЦДІАК, Ф. 442, Оп. 278, Спр. 49.

¹⁰⁵ Там само. – Арк. 21-28зв.

¹⁰⁶ ЦДІАК, Ф. 442, Оп. 278, Спр. 53.

¹⁰⁷ Там само. – Арк. 9.

ордонанс-гаузі і лише через два тижня Київський військовий генерал-губернатор Гур'єв надіслав чиновнику з Галичини барону Крігу фон Хохфельдену прохання перевірити свідчення Скавринського та Петровського. На час очікування відповіді чоловіків долучили до київських арештантських рот, однак відповідь була отримана лише в листопаді ¹⁰⁸. Свідчення затриманих не підтвердились, і їх передали до юрисдикції Київського губерньського відомства як безпритульних без повторного допиту. Отже, слідство тривало чотири місяця, що різьче різниться від справи російського підданого Теслюка.

Проаналізовані судові справи вказують на те, що втеча через російсько-австрійський кордон була радше граничною опцією для дезертирів, до якої ті вдавались в разі провалу попередніх стратегій, гострих життєвих криз тощо. Так, в одній зі справ перетин кордону - це можливість уникнути конфронтації з поміщиком/уникнути покарання за (можливе) нанесення побоїв; у другій – можливість почати сімейне життя; у третій – уникнути служби після трьох невдалих спроб зробити це на території Російської імперії. Зауважено тенденцію російських судових інстанцій до лагідніших практик перевиховання рекрутів: у двох розглянутих справах між передбаченим законом жорсткішим та м'якшим покараннями судовий орган схилився до другого варіанту.

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 21-29зв.

4. Відставні нижчі військові чини: моделі поведінки

4.1. У пошуках сфери діяльності: матеріальний стан

Опісля відставки нижчі чини опинялися в амбівалентній ситуації. З одного боку, від них очікувалось відігравання ролі законослухняного громадянина – вони мали бути прикладом для цивільного населення. Це передбачало, як бачимо з так званого відставного паспорта, опублікованого в 1847 р. “Київських губернських відомостях”, наступне: “вести себя честно и добропорядочно, одѣваться благопристойно, бороду брить, по міру не ходитъ; и какъ Гражданскому, так и местному Начальству повиноваться и никому никакихъ оскорблений не дѣлать (...)”¹⁰⁹. Ба-більше, від них очікувалось виконання функцій по підтримці “доброго порядку”.

Тому частина з них ставала наглядачами в місцевих в’язницях, працювали в лісовій охороні, допомагали в арештах та утриманні під вартою злочинців та волоцюг. З іншого боку, кількість колишніх військових перевищувала пропозицію на ринку праці, перевага у працевлаштуванні на такі посади віддавалася офіцерському (інколи унтер-офіцерському) складу та/або особам, що вміли читати та писати; а державна допомога відставним нижчим чинам протягом більшої частини досліджуваного періоду передбачалась лише в разі їхньої абсолютної злиденності (хоч не цілком зрозуміло, як саме визначався рівень злиденності¹¹⁰, тоді як більшість залишались “на собственномъ пропитании”¹¹¹). Це призводило до високого рівня захворюваності та смертності серед відставних нижчих чинів – проживання більшої їх частки в містах Б. Миронов навіть вважає одним із чинників того, що статистика смертей у містах була гіршою ніж у селах¹¹².

¹⁰⁹. О снабжении паспортами нижних чинов происходящих из крестьян казенных, помещичьих, мещан, солдатских детей, разночинцев и бродяг. Киевские губернские ведомости. 1847. №41. С. 237.

¹¹⁰ Щербинина Ю., Щербинин П. Социально-экономические факторы адаптации отставных солдат в России в XIX в. Социально-экономические явления и процессы. 2012. №1. С. 223

¹¹¹ О снабжении паспортами нижних чинов. Киевские губернские ведомости. №41. С. 237.

¹¹² Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Т. 1. Санкт-Петербург, 2000. С. 315.

Цікаву інформацію про їхній матеріальний стан надає рубрика, що інколи з'являлась на сторінках "Київських губернських відомостей": "Про гроші отримані з продажу речей, що залишились після смерті різних осіб, померлих у лікарні або будинку для божевільних". Так, ця рубрика повідомляла, скільки грошей отримав Київський приказ громадської опіки від продажу Конторою Кирилівських богадільних закладів речей, що належали померлим, чії родичі не з'явилися протягом передбаченого законодавством часу, аби ці речі отримати. До прикладу, у випуску "Відомостей" №36 від 1847 р. було опубліковано список померлих у 1841 р. Цей список налічує 42 чоловіки серед яких аж 18 - це відставні військові: переважно рядові, проте трапляються й унтер-офіцери та юнкери ¹¹³.

У випуску №37 з 46 померлих у 1842 р. чоловіків дванадцяттеро – це відставні нижчі чини, ще шестеро - чинні військові. У цьому ж номері також вказані суми вторговані за речі кожної особи, що варіюються від 3 до 14 копійок срібла з середньою сумою - 7 копійок ¹¹⁴. Для порівняння: у вересні 1847 р. за 7 копійок можна було купити досить небагато - два фунти "лучшей" яловичини або ж фунт свіжої риби; вдвічі більше потрібно було витратити на фунт коров'ячого масла¹¹⁵. Це свідчить про різницю невідповідність почесному статусу відставного військового у Російській імперії майновому стану колишніх армійців та підтверджує тезу Е. Віртшафтер про відставних військових як зазвичай найбідніших жителів усіх міст Російської імперії ¹¹⁶.

Отже, вищезазначена диспропорція військових у відношенні до решти соціальних груп та їхній майновий стан вказує на особливий рівень соціальної дезадаптації колишніх армійців у зрізі тогочасного суспільства, які мали виразно більшу ймовірність закінчити життя в лікарні/будинку для божевільних без

¹¹³ О деньгах вырученных с продажи вещей, оставшихся по смерти разного звания лиц, умерших в больнице или доме ума лишенных. Киевские губернские ведомости. 1847. №36. С. 258–260.

¹¹⁴ О деньгах вырученных с продажи вещей, оставшихся по смерти разного звания лиц, умерших в больнице или доме ума лишенных. Киевские губернские ведомости. 1847. №37. С. 263–265.

¹¹⁵ Базарные цены. Киевские губернские ведомости. 1847. №37. С. 400.

¹¹⁶ Wirtschafter E. From Serf to Russian Soldier. Princeton, 2016. P. 35.

родини, володіючи лиш базовими матеріальними благами. Враховуючи часті упередження вищих військових чинів до нижчих, така тенденція не здається дивною. До прикладу, у "Військовому збірнику" відзначає несправедливість військового командування у стосунку до відставних нижчих чинів та їх здатності керувати фінансами. Так, Анічков, обгрутовуючи необхідність надавати цим чоловікам грошове забезпечення маленькими "порціями", але частіше, апелює до того, що колишній солдат витратить більші суми, за їх наявності, на забави, такі як горілка або табак, з чим не погоджується автор статті ¹¹⁷.

Найважливіше розуміти, що з точки зору пересування та обміну інформацією відставний військовий був більш мобільним ніж середньостатистичний селянин. Це пов'язано зі специфічними умовами їхнього життя після відставки: відсутністю прив'язки до сільського господарства, можливістю займатись майже будь-яким доступним "ремеслом", досить авторитетним з точки зору законодавства статусом у суспільстві тощо. Важливою історіографічною проблемою є питання того, наскільки складно відставним нижчим чинам було повертатись до землеробства після тривалого перебування у війську. До прикладу, Ю. Щербініна дійшла висновку, що процес повернення чоловіків до землеробства після війська був скрутним, тому частина вирішувала обрати собі інше заняття. Проте, з іншого боку, вона вказує, що зі скороченням терміну рекрутської повинності, все більше представників цієї групи відновлювали аграрну діяльність. Так, у 1865 р. 80% відставних солдатів, що проживали в Тамбовській губернії, займались саме землеробством ¹¹⁸.

Підтвердити чи спростувати подібну тенденцію у Київській та Волинській губерніях лише за кримінальними справами складно, зважаючи на те, що сфера діяльності значної частини відставних солдатів, які перебували під слідством, взагалі не вказана. Проте з аналізу справ тієї частини чоловіків, чий спосіб заробітку згадується, до прикладу, у протоколах допитів, помітно, що

¹¹⁷ Заметка по поводу сочинения Г. Аничкова: Военное хозяйство. *Военный сборник*. 1860. №12. С. 387-388.

¹¹⁸ Щербініна Ю. Социальная адаптация и правовое положение отставных и бессрочноотпускных солдат русской армии в XIX в.: автореф. канд. ист. наук/07.00.02. Тамбовский государственный технический университет. Воронеж, 2007. С. 18.

землеробство не було серед них дуже популярним, а коли й ставало їхнім заняттям, то в поєднанні з “зарботками”. До прикладу, відставний солдат, що служив у кількох полках, Михайло Поліщук зі Сквири, займався в 1865 р. “хлѣбопашествомъ и зарботками”¹¹⁹. Переважно діяльність відставних фігурує під збірною назвою “разнаго рода зарботки”, проте трапляються й детальніші описи. До прикладу, Августин Рачинський, колишній унтер-офіцер Орловського піхотного полку, станом на 1851 р. займався в Луцьку “обученіємъ разныхъ лицъ музыки”, тоді як його дружина – “распродажею нитей”¹²⁰. Степан Костенко, станом на 1862 р. відставний унтер-офіцер Омської фортечної артилерії, який навчився у війську читати й писати, займався “въ разныхъ частныхъ должностяхъ письмоводствомъ”: спершу в маклера, пізніше – в начальника “питейной части”, звідки він пішов внаслідок недостатньої платні¹²¹.

Відставний рядовий Христофор Алейник, який у 1860 р. повернувся до рідного села Буща Дубенського повіту, займався “выдѣлкою деревянной посуды ночевокъ, а иногда колесъ”¹²². А відставний унтер-офіцер Дмитрій Трофімов, що фігурує у справі про втечу групи арештантів, працював сторожем у Київських арештантських ротах. Його справа показова для окреслення матеріального стану відставних солдатів тим, що чоловік у 1857 р. за гроші передавав записки від арештантів-дезертирів київській жительці Хаї-Басі Фрідман, яка за рік до подій звинувачувалась в “передержатѣльствѣ” цих дезертирів, проте була виправдана. Показово й те, що Трофімова, попри порушення тюремної дисципліни, у 1857 р. так і не було допитано та покарано, і справа була повторно відкрита в 1864 році. Тоді Київське губернське правління передало справу Трофімова на розсуд його начальства, проте воно не вжило щодо нього ніяких заходів.

Повернувшись з війська, чоловіки, що поселялись у селах, часто ставали залежними від місцевих поміщиків, на яких держава перекладала велику частину відповідальності за долю відставних військових. Так, навіть попри законодавче

¹¹⁹ ДАКО, Ф. 231, Оп. 1, Спр. 438. Арк. 12.

¹²⁰ ДАВО, ф. 361, оп. 1, спр. 1102. Арк. 8, 23.

¹²¹ ДАКО, ф. 227, оп. 1, спр. 1542. Арк. 15-16.

¹²² ДАРО, ф. 370, оп. 3, спр. 27. Арк. 8.

закріплення фінансування побудови для відставних нижчих чинів будинків, їхніх повсякденних потреб, поміщики часто відігравали основну роль в забезпечення їх приміщенням для проживання, залученням до певних робіт тощо. Взамін вони отримували, до прикладу, пільги на рекрутську повинність громади¹²³. Це, зокрема, ставало підґрунтям для конфліктних ситуацій. До прикладу, у 1862 р. Сквирський повітовий суд розглядав справу про відставного унтер-офіцера Ігната Колиску, на якого подав скаргу старшина Пустоварівської волості Давидюк. Чоловік нібито спонукав селян не платити місцевому поміщику Хамцю оброк за садиби, через що ті тепер “не вѣрять ни Волостному Старшинѣ, ни Сельскому Старостѣ”¹²⁴.

У процесі слідства виявилось, що їхній основний конфлікт пов’язаний не з агітацією селян Колискою, а з будинком, що належав поміщику і в якому Колиска жив по домовленості з власником. Так, у певний момент поміщик вирішив подарувати будинок та землю, що його оточує, волосному правлінню. Те ж вирішило його знести, Колиска та його сім’я (дружина та двоє дітей) відповідно повинні були “вынестись изъ дома уступая общественной надобности”¹²⁵. Він, не бажаючи виселятись, навіть пішов до Києва, аби передати генерал-губернатору скаргу на волосного старшину, який, за його словами, “вытеснил” родину Колисок з їхньої домівки.

Місцеві жителі вказали, що чоловік досить войовниче відреагував на інформацію про знесення будинку та нібито погрожував адміністрації, та згадали наступні його слова: “Если кто станетъ домъ заберать, тому голову развалю”. Прикметно, що свідки згадують і слова Колиски про те, що поміщик повинен “назначить” йому будинок у власність за його двадцятирічну військову службу¹²⁶. Проте під час допитів чоловік набагато обережніше висував свої вимоги: по-перше, апелюючи до наклепу на нього волосного старшини у справі агітації селян; по-друге, визнаючи право власності поміщика на будинок.

¹²³ Щербинина Ю., Щербинин П. Социально-экономические факторы адаптации отставных солдат в России в XIX в. *Социально-экономические явления и процессы*. 2012. №1. С. 224-225.

¹²⁴ ДАКО, ф. 231, оп. 1, спр. 338. Арк. 3зв.

¹²⁵ Там само. – Арк. 18зв-21.

¹²⁶ Там само. – Арк. 29-31зв.

З іншого боку, знаходимо і судові справи, що свідчать про конфлікти щодо очікувань до виконання відставними військовими обов'язків щодо господарства поміщика. До прикладу, відставний Осип Гоголев, відставний солдат, що проживав у с. Сераховичі Ковельського повіту, доніс на односельчан – Василя та Якова Качинських, - які нібито відрізали собі пальці задля уникнення рекрутської повинності. Слідство виявило, що чоловіки лишилися без пальців внаслідок інших причин, а Гоголев навів наклеп на Качинських “по злобі” – між ними стався конфлікт, коли Василь Качинський “по приказанію владѣльца звалъ его въ дворъ для услуги”¹²⁷.

4.2. Соціальні зв'язки та багатовимірність лояльностей

Свідчення з допитів вказують на те, що відставний військовий сприймався селянами та міщанами як носій імовірно цінної інформації та можливе джерело допомоги, яку проблематично було отримати від інших осіб. До прикладу, з відставним унтер-офіцером Степаном Костенком, якого пізніше судили за підбурення селян до непокори, у місцевому шинку завели розмову жительки с. Сущан Київського повіту. Одна з них звернулась до відставного солдата з питанням “не будуть ли распущать въ отпускъ солдатъ, то и [її] зять пришевь бы”, інша - з проханням “итти съ нею въ Кіевъ на Богомолье”, адже вона не має знайомих у його місті¹²⁸. Павло Олейник, відставний рядовий Орловського піхотного полку, у с. Верхівня Сквирського повіту також був об'єктом інтересу місцевих селян, адже володів інформацією про священика з с. Парипсь, що неподалік Верхівні, у якого знайшли велику кількість “сложеннаго оружя” (а за свідченнями сільського старости, який заарештував Олейника, чоловік навіть хвалився тим, що бачив цю зброю на свої очі)¹²⁹.

Інформація від відставного солдата фігурує і у справі про забобонний вчинок трьох жителів с. Дешки Канівського повіту. Ті в 1849 р. розрили могилу Євдокії Кравченкової, померлої незадовго до цього, відрубали їй ліву руку до ліктя та

¹²⁷ ДАВО, ф. 363, оп. 2, спр. 58. Арк. 26-29.

¹²⁸ ДАКО, ф. 227, оп. 1, спр. 1542. Арк. 20-22.

¹²⁹ ДАКО, ф. 231, оп. 1, спр. 373. Арк. 5, 32зв.

забрали з могили воскову свічку та хрестик “чтобы добывъ изъ мертвой руки жиру смѣшать оный съ восковою свѣчею и крестикомъ” - це повинно було допомогти їм уникнути рекрутської повинності, адже вони в разі успішності ритуалу “были бы невидимыми”¹³⁰. Ініціатор цього вчинку, Філіп Матюшенко, який на час допиту вже був у війську, визнав, що про такий ритуал йому повідомив невідомий відставний солдат, якого він зустрів неподалік села незадовго до злочину¹³¹. Хоч, звісно, не виключено, що свідчення Матюшенка про солдата націлені на пом’якшення покарання.

Судові справи вказують, що стосунки між цими суспільними групами були вагомим джерелом соціальної конфліктності. Так, у судових справах стикаємося з випадками земельних суперечок відставних нижчих чинів з адміністрацією та поміщиками¹³², звільнення ними селян, яких долучали до рекрутських партій¹³³, переховування ними дезертирів¹³⁴, заклику до участі у польському повстанні¹³⁵, скарг колишніх військових на поміщиків та адміністрацію за тілесні пошкодження¹³⁶ тощо. Стикаємося також зі справами, де відставні солдати відігравали роль захисників селянських прав, що зіштовхувало їхні інтереси з обов’язками сільських старост, волосних старшин, поміщиків, які мали переконати (або змусити) селян платити податки чи виконувати певні роботи.

Проблематичність їхніх стосунків стала особливо явною після відміни в Російській імперії кріпацтва та формування категорії тимчасово залежних селян. Такі тенденції помітні майже у всіх повітах Київської та Волинської губерній. До прикладу, відставний солдат Петро Горошко, житель с. Стовпова Житомирського повіту, в 1862 р. був звинувачений у підбурюванні селян Мокрівської волості до неприйняття уставних грамот. Так, напередодні оголошення цих грамот у місцевій церкві він прийшов до будинку жителя с. Мокрого, де на той момент

¹³⁰ ДАКО, ф. 1062, оп. 1, спр. 373. Арк. 2зв-4зв.

¹³¹ Там само. Арк. 16зв.

¹³² ДАКО, ф. 227, оп. 1, спр. 212.

¹³³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 6626.

¹³⁴ ДАКО, ф. 227, оп. 1, спр. 338.

¹³⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 277, спр. 76.

¹³⁶ ДАКО, ф. 227, оп. 1, спр. 2052.

перебували старости кількох сіл, волосний старшина Дем'ян Пиголь та інші представники адміністрації. Там Горошко “уличаль Пиголя говоря, что онъ браль много денегъ отъ помѣщиковъ” взамін на те, що той вмовить місцевих жителів не противитись уставним грамотам. Ба-більше, він висловив свою впевність, що жителі с. Стовпова “въ Церковь не пойдутъ ибо [він] имъ харашо разъяснилъ сіе дѣло”. Ті ж самі думки він висловлював на широку публіку – біля шинку, що підтвердили свідки ¹³⁷.

В окремих справах помічаємо, як переконання щодо прав і свобод селян, які стикались з інтересами поміщиків, поєднувались з іншими ідеями щодо соціальної справедливості. Уже згаданий відставний унтер-офіцер Ігнатій Колиска, який сварився з Пустоварівським волосним правлінням через уставні грамоти будинок, не вперше мав конфлікти з адміністрацією. Так, за кілька місяців до суду сварився з волосним старшиною Давидюком щодо своєї односельчанки, яку останній хотів покарати за крадіжку “4 аршинъ простаго холста”. Тоді Колиска доводив старшині, що жінка вчинила злочин, бо була “состоянія бѣднаго” та й взагалі адміністрація не має права карати та кликати на барщину селян ¹³⁸.

Відставний рядовий Орловського піхотного полку Павло Олейник, житель м. Києва, звинувачувався у провокаціях селян двічі: вперше в с. Мойсіївка Житомирського повіту, де проживала його матір, пізніше в с. Верхівня Сквирського повіту, яке він розглядав як потенційне місце для заробітку. У Мойсіївці він порадив старості Івану Поліщук “быть снисходительнѣе” до місцевих жителів, яких він “насильнымъ образомъ грабить” (Поліщук пізніше приписав Олейнику також погрозу, що той потрапить у в’язницю) ¹³⁹. У Верховні ж чоловік спонукав кількох місцевих чоловіків обирати “издѣльныя работы”, а не чинш, розповівши також уже згадану історію про священика, у якого знайшли зброю. Частина цієї розмови підслухав староста Адам Ширмовський, який

¹³⁷ ДАЖО, ф. 10, оп. 1, спр. 479.

¹³⁸ ДАКО, ф. 231, оп. 1, спр. 338. Арк. 19-20зв.

¹³⁹ ДАКО, ф. 231, оп. 1, спр. 373. Арк. 12-13зв.

вимагав в Олейника повторити свою розповідь. Той же, як показують допити свідків, відповів: “Я такимъ умницамъ какъ ты ничего не стану говорить”¹⁴⁰.

Справа відставного солдата особливо цікава розмовою, що відбулась між ним, Ширмовським та верховенськими селянами. Коли Ширмовський зачитував усім указ зі сторінок “Київських губернських відомостей”, апелюючи до сакральності монарших слів, Олейник звернув увагу на авторство статті: “Нетай правды передъ людьми и то що читаешь невѣрно, *чи жъ тамъ есть царска рука, то Васильчиковъ [тодішній генерал-губернатор] писалъ*”¹⁴¹. Пізніше Олейник намагався заперечити цей епізод, а пізніше апелював до поганого стану здоров’я, через який він міг про нього забути, проте кілька свідків підтвердили такі його слова. Це добре показує часту багатовимірність лояльностей відставних військових: Олейник ні в якому разі не підважує сакральність імператорського слова, виражає підтримку малознайомим селянам, проте досить антагоністично ставиться до місцевих чиновників (теж малознайомих) і навіть ставить під питання легітимність указів генерал-губернатора.

Свою беззаперечну відданість монархії засвідчував і відставний рядовий Михайло Поліщук, який у січні 1864 р. втрапив у конфліктну ситуацію з мешканцями м. Сквири. Скаргу на Поліщука написав член команди внутрішньої охорони майор Польський, який застав чоловіка “производимого какъ оказалось безвинныя оскорбленія” місцевому поміщику Бидловському. Польський порадив відставному солдату відчепитися від поміщика та повернутися додому, але Поліщук натомість підскочив до майора та зірвав з нього погони, символічно ніби “лишая [Польського] званія”; ця ситуація закінчилась бійкою¹⁴². Пізніше відставний солдат запевняв слідство, що саме Бидловський розпочав конфлікт, ударивши його по обличчю.

Слідство утрималося від вказування у протоколі причини конфлікту, попри цікаві свідчення очевидців події Корецького та Ярмульника: Поліщук, зустрівши Бидловського та погрожуючи його застрілити, назвав його “мятежникомъ”.

¹⁴⁰ Там само. – Арк. 35-37.

¹⁴¹ Там само. – Арк. 14.

¹⁴² ДАКО, Ф. 231, Оп. 1, Спр. 438. Арк. 5-6зв.

Аналогічно трапилось і з Польським, якому чоловік закричав: “такъ и ты сукинъ сынъ мятежникъ”¹⁴³. Вочевидь Поліщук підозрював Бидловського у симпатіях або навіть безпосередній участі у польському повстанні, яке тоді відбувалося, що особливо його обурило, зважаючи на те, що чоловік брав участь у придушенні повстання 1830-1831 рр. та навіть отримав відзнаку “по усмиренію польських мятежниковъ”. Поліщук вирізняється серед інших фігурантів судових справ і своєю історією служби: отримавши відставку в 1852 р. після двадцятирічної служби, він за власним бажанням знову приєднався до війська в 1854 р. під час Кримської війни, де служив бомбардиром¹⁴⁴.

З іншого боку, що стосується лояльності до імператора, важко відрізнити її від риторичного хисту. Не залишає сумнівів лише те, що саме армія давала колишнім військовим можливість добре ознайомитись з цією риторикою. Подібним риторичним хистом однозначно володів відставний унтер-офіцер та житель м. Києва Степан Костенко, який отримав у 1861 р. звільнення від служби. У квітні 1862 р. його заарештував староста с. Суцян Київського повіту, Кирило Бова, зі звинуваченням чоловіка в підбурюванні селян до неприйняття уставних грамот. Так, староста, привівши Костенка до канцелярії мирового посередника (таким чином він засвідчував арешт), апелював до підозрілої поведінки Костенка. За свідченнями Бови, відставний солдат завів розмову у суцянському шинку з місцевими жителями, які “угощали его водкою”; пізніше до розмови доєднались і чоловіки, яких він почав розпитувати про місцевого поміщика Башевського, його характер та ставлення до селян.

Під час цієї розмови він нібито вимовив: “*вы люди не слушайте никого, вамъ Господь дастъ все, вотъ скоро землю вамъ раздадутъ и все будѣтъ ваше*”¹⁴⁵. Саме на цих словах він наголошував як на предметі необхідного судового слідства. Цікаво, що Костенка для допиту судовим слідчим Крижановським мали доправити у Германівське волосне правління в середині травня 1862 р., проте місцева адміністрація так і не виконала цього наказу, залишивши його під

¹⁴³ Там само. – Арк. 22.

¹⁴⁴ Там само. – Арк. 24-25.

¹⁴⁵ ДАКО, ф. 227, оп. 1, спр. 1542. Арк. 9-12зв.

арештом в будинку суцанського поміщика, що засвідчено слідчим ¹⁴⁶. Ще цікавіше, що Костенка в решті-решт допитали саме в Суцанах (саме туди прибув слідчий) - адміністрація ж не була притягнена до відповідальності за порушення протоколу слідства, що ймовірно вказує на мережу владних відносин у повіті ¹⁴⁷.

Проте найцікавішим є те, як Костенко вміло використав апеляцію до монарха та своєї вислуги років. У своїх свідченнях слідчому Крижановському чоловік завбачливо додав до цитування своїх діалогів з селянами російського монарха: “Ваше дѣло молится Богу и благодаритъ Царя за его попеченія” . Уже в жовтні після винесення вироку чоловік іще раз проявив, що він засвоїв риторичні прийоми. Так, попри закінчення слідства, його паспорт залишився в Київському повітовому суді, що перешкоджало його найму до потенційного працедавця та впливало на матеріальний статус його родини. Тому Костенко написав прошеніє генерал-губернатору Васильчикову, у якому, окрім прохання повернути паспорт, розповів про свій арешт. За його версією подій, супроводження його до м. Києва на суд відбувалось “безъ всякаго челоуѣчества”, йому жорстко в’язали руки, не годували; окрім того, у с. Гвоздові він зазнав побиття від тамтешнього нетверезого старшини. Закінчив він прошеніє наступними словами:

*“И даже слѣзная просьба моя, не тронула ихъ грубые сердца, почему и былъ приведѣнъ до крайняго изнуренія. Подобнаго состязанія въ продолженіи проведенной мною въ унтеръ-офицерскомъ званіи военной службы около 24-хъ лѣтъ, мнѣ надъ явными преступниками не встрѣчалось и видать”*¹⁴⁸

Закиди на імператорську сім’ю майже не трапляються в описах фондів; водночас ті особи, яких усе ж звинувачували у критиці монарха, під час допитів радше заперечували свою провину, відрікались від своїх слів, апелювали до своїх військових заслуг та обставин, що могли змусити їх порушити закон. До прикладу, відставний рядовий лейб-гвардії Кінного полку Кондратій Сандрацький, що проживав в с. Мерва Дубенського повіту, потрапив до суду в 1851 р. через скаргу на нього місцевого священика Кисилевича. Чоловіка

¹⁴⁶ Там само. – Арк. 19.

¹⁴⁷ Там само. – Арк. 20зв.

¹⁴⁸ Там само. – Арк. 36зв-38зв.

звинувачували у критиці колишніх військових командирів, прокльонах в бік служби та “порицаніє въ Бозѣ почивающихъ Государей”¹⁴⁹.

Місцеві жителі підтвердили, що відставний рядовий, приєднавшись до спільного обіду на шанування тижня Проводів, вжив значну кількість алкоголю та почав ображати колишнього імператора Олександра І, померлого князя Костянтина Павловича та діючого імператора Миколу І¹⁵⁰. За Зводом законів кримінальних та виправних, Сандрацького мали відправити до виправного дому на термін від шести місяців до одного року. Дубенський земський суд і справді покарав чоловіка перебуванням у виправному домі протягом року за згодою генерал-губернатора Бібікова. Що цікаво, суд після схвалення поведінки Сандрацького випустив його звідти вже через місяць, про що пізніше повідомив у листі до канцелярії генерал-губернаторства¹⁵¹.

Цікаво, що в справах про відставних військових часто фігурують священники: як позивачі в судовому процесі, які заявляли про правопорушення чоловіків, як свідки та медіатори в конфліктах тощо. Це збігається з висновками українських дослідників про те, що православні священники в умовах відносної слабкості правоохоронних органів виконували окремі функції контролю за суспільним порядком. Прикметно, що про вже згаданого Сандрацького суд дізнався саме від священника – той же священник намагався заспокоїти чоловіка, коли той критикував імператорську родину, проте, за свідченнями свідків, Сандрацький лиш “съ большимъ еще азартомъ” продовжив критику¹⁵². Коли Яків Чеборака неправильно потрактував жителям с. Рогозна Маніфест 1861 р., саме священник “клялся на сѣдые свои волосы что прочитанные въ положеніи слова есть справедливы”, намагаючись переконати селян усе ж прийняти уставні грамоти¹⁵³.

Також саме приходський священник – Антоній Пясецький – у 1863 р. звинуватив відставного рядового Христофора Алейника, мешканця с. Бущі

¹⁴⁹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 284, спр. 3. Арк. 2-3зв.

¹⁵⁰ Там само. – Арк. 12-16.

¹⁵¹ Там само. – Арк. 23.

¹⁵² Там само. – Арк. 3.

¹⁵³ ДАРО, ф. 370, оп. 3, спр. 18. Арк. 31.

Дубенського повіту, у підбурюванні жителів свого села та сусіднього поселення Мостів до неприйняття уставних грамот¹⁵⁴. Пясецький ще за кілька місяців до дати обговорення вищезазначених документів почав підозрювати чоловіка в організації таємних зустрічей у шинку, підбурюванні інших до втеч в інші села тощо, через що між ним та Алейником сталася дрібна сварка¹⁵⁵.

Масла у вогонь підлила розмова між двома мешканцями Буці та Христофором, у якій той після розпитування його про уставні грамоти, за свідченнями цих чоловіків, сказав наступне: “Будете дураки если приймете паньскую грамоту”. Алейник, пригадуючи свої розмови з селянами, намагався презентувати свої слова як більш нейтральні до обох сторін конфлікту. З його слів, він зауважив селянам наступне: “какъ знаете такъ дѣлайте себѣ, я неграмотный, за уставные грамоты ничего не знаю, ибо моя грамота т.е. отставка лежитъ у меня в сундукѣ”, проте свідки не пригадали таких слів¹⁵⁶.

Селяни справді відмовились визнавати цей документ, ба-навіть, за словами Пясецького відреагували на нього войовничо. Саме цей епізод священик у письмовому свідченні описує найяскравіше: ті, хто були присутні у церкві, оточили його “какъ волки овцу”, голосно кричали, “звѣрски” махали кулаками, перевертали церковне начиння. Там нібито був присутній і сам Алейник, який заохочував селян до агресії (що пізніше виявилось брехнею). Мова Пясецького рясніє художніми засобами, що акцентують увагу на його наставницькій ролі в спільноті неосвіченій та піддатливій до маніпуляцій: “какъ человекъ большей силы ума и гордости духа” (про себе); “приводилъ *слѣпой народъ* въ заблужденіе” (про Алейника); “легко обнадежены пустословіемъ и наговорами” (про селян)¹⁵⁷.

Цікавим, проте складним для дослідження є питання сімейних лояльностей відставних нижчих чинів. Адже знову-таки, маючи справу з кримінальними справами, ми стикаємося лише з граничними проявами родинної конфліктності:

¹⁵⁴ ДАРО, ф. 370, оп. 3, спр. 27. Арк. 1-4.

¹⁵⁵ Там само. – Арк. 7.

¹⁵⁶ Там само. – Арк. 35зв-36.

¹⁵⁷ Там само. – Арк. 39-43зв.

вбивствами, побоями, втечами тощо. В описах фондів була віднайдена лише одна кримінальна справа про відставного військового та його члена родини – її у 1859 р. розглядав Луцький повітовий суд. Так, житель с. Забороль Луцького повіту Іван Ревель під час бійки вбив свого брата – відставного унтер-офіцера лейб-гвардії Гродненського гусарського полку Микиту Ревеля. Брати почали сваритися, коли Микита застав брата в шинку та почав йому за це дорікати ¹⁵⁸.

У цій справі кілька важливих обставин: по-перше, взаємні докори братів, що поступово призвели до бійки і які були засвідчені очевидцями події. Так, Микита докоряв Івану регулярним вживанням алкоголю, а Іван Микиті – “неуваженіємъ и беззаботностію” до становища їхнього “старика”-батька (у чому саме була проблема у становищі їхнього батька у справі не вказана). Місцеві мешканці розповіли слідству, що відставний унтер-офіцер був досить віддаленим від батька у повсякденному житті, на відміну від його брата. У всякому разі Іван під час допитів клявся, що вони жили “по братски”, він любив та поважав Михайла “какъ старшаго брата”, а вбивство було неумисним ¹⁵⁹.

По-друге, важливою обставиною є велика різниця у віці між чоловіками: коли один став рекрутом, іншому було лише п’ять років. З одного боку, це ймовірно вплинуло на стосунки між братами, які майже не бачили один одного до повернення Михайла з війська. З іншого боку, різниця у віці, як свідчив Іван, вплинула й на перебіг бійки, адже той, будучи “моложе и здоровѣ [ніж Михайло]”, випадково завдав брату смертельного удару ¹⁶⁰. Що цікаво, колишній військовий був ветераном кількох воєн, брав участь у придушенні польського повстання, за що отримав ряд відзнак та пропозицію бути безстроково відпущеним до закінчення двадцятирічного терміну служби. Проте від цієї пропозиції він відмовився, що також імовірно свідчить про неготовність чоловіка реадатуватися до цивільного життя.

Проаналізовані справи свідчать про те, що відставні нижчі чини були справді багатовимірними. Монарх, уряд, поміщики, місцеві органи влади, родина –

¹⁵⁸ ДАВО, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 1621. Арк. 22-26зв.

¹⁵⁹ Там само. – Арк. 31зв.

¹⁶⁰ Там само. – Арк. 32

прихильності до кожної окремої категорії залежали від низки факторів: тривалості перебування у війську, наявності чи відсутності майна, загального матеріального становища тощо. На нестабільність цих лояльностей впливала, зокрема, більша мобільність відставного солдата, спричинена відсутністю їхньої прив'язки до певних сфер діяльності, зокрема, до землеробства, досить авторитетним статусом у суспільстві.

Висновки

Аналіз історіографії з тематики дослідження насамперед вказує на брак студій з соціальної історії дезертирів та відставних нижчих чинів. Попри те, що окремі імперські, радянські та сучасні дослідники війська Російської імперії робили спроби окреслити умови, що спонукали нижчі чини до втечі, матеріальний стан, соціальне забезпечення, родинні стратегії досліджуваних соціальних груп, комплексних досліджень їхніх моделей поведінки залишається обмаль. Водночас основною джерельною базою цих дослідників є насамперед законодавчі акти, мемуари, щоденники та рапорти вищих військових чинів. Тоді як кримінальні справи, які володіють високим джерельним потенціалом, хоч і використовуються, проте радше як другорядні джерела. З іншого боку, кримінальні справи ставлять перед дослідником низку викликів, зокрема, постають питання (не)репрезентативності широкого зрізу суспільства, заангажованості слідчих та свідків, бажання підсудних покращити свою ситуацію та інші.

Організація рекрутської повинності та порядок військової служби (особливо її довготривалість) у Російській імперії 30-60-х рр. XIX ст., матеріальні умови у війську не сприяли ні задоволеності нижчих чинів своїм становищем, що спонукало до дезертирства, ні швидкій реадаптації до цивільного життя після відставки. З іншого боку, прикметними є спроби модернізації військової структури протягом досліджуваного періоду. Прикметна водночас жорсткість та сумнівна ефективність законодавства, що регулювало покарання дезертирів. Ті підлягали тяжкому тілесному покаранню, що проте не зупиняло існування явища “хронічного дезертирства”, адже фігурантами великої частини аналізованих справ є дезертири, що втікали з війська кілька разів. Більш ефективними були закони, що регулювали покарання для тих, хто переховував військових-правопорушників та допомагав їм у харчуванні, пошуку заробітку тощо. Тому значна частина дезертирів, замість повернення додому, обирали переховуватися, до прикладу, в лісах, займатися крадіжками грошей, їжі, коней. З іншого боку, ті, хто все ж проживали в громадах, мали можливості для соціалізації, хоч і обмежені. Втеча до сусідньої Австрії була радше граничною опцією для втікачів

внаслідок покращення контролю за кордонами, укладення міжнародних угод, що регулювали екстрадицію правопорушників тощо.

Своєю чергою відставний солдат у досліджуваній період – це насамперед людина більш мобільна ніж середньостатистичний селянин чи міщанин, попри всі намагання врегулювати його пересування. Внаслідок цього, його часто сприймали як носія цінної інформації, зокрема, про життя в інших регіонах держави. З одного боку, ця соціальна група відносилась до найбільш вразливих у Російській імперії, чому сприяв брак соціального забезпечення, складнощі у пошуку сфери діяльності. Ба більше, вони часто були залежні від рішень поміщиків, сільських та міських правлінь. З іншого боку, відставні солдати, на думку центральної та місцевої влади, мали бути прикладом дисциплінованості та поваги до законів для інших громадян, що не завжди було втілене в реальності.

Значним джерелом конфліктності між відставними нижчими чинами та владою на місцях стали селянська реформа 1861 р. та запровадження уставних грамот як документів, що регулювали стосунки між селянством та поміщиками. Так, кримінальні справи про заклики колишніх солдатів до неприйняття, ігнорування селянами уставних грамот, розповсюдження чуток щодо майбутніх реформ та арештів поміщиків, образи в сторону місцевої адміністрації тощо. Ці джерела вказують на багатовимірність лояльностей досліджуваної соціальної групи: з одного боку, переважна більшість відставних рядових та унтер-офіцерів залишалася прихильною до монарха, що проявлялося в поширюваних ними ідеях та чутках, свідченнях під час допитів. З іншого боку, у кримінальних справах помітна недовіра та навіть ворожість до поміщиків та місцевих органів влади, яких звинувачували в неправомірності рішень, обкраданні селян. Більше того, зауважуємо використання окремими відставними військовими риторичних прийомів для “перемоги” у судовому процесі: апеляції до монарха, як захисника прав солдатів, своїх військових досягнень тощо.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

Неопубліковані

1. Державний архів Волинської області, ф. 359, оп. 1, спр. 726 (Дело по обвинению Киселева Гаврилла в дезертирстве)
2. Державний архів Волинської області, ф. 359, оп. 1, спр. 787 (Дело по обвинению военного дезертира Клещука Прокопа в воровстве)
3. Державний архів Волинської області, ф. 359, оп. 1, спр. 826 (Дело по обвинению унтер-офицера Дмитриева Василия в составлении фальшивых подписей)
4. Державний архів Волинської області, ф. 359, оп. 1, спр. 935 (Дело по обвинению дезертира Бульги Никиты в краже лошадей у крестьянина с. Бубнова Романюка Трофима)
5. Державний архів Волинської області, ф. 359, оп. 1, спр. 948 (Дело по рассмотрению жалобы мещанина села Кори́тница Ройзе Фроима об увозе его дочери и вещей унтер-офицером)
6. Державний архів Волинської області, ф. 361, оп. 1, спр. 247. (Дело по обвинению крестьянина села Голузина Приходько Ивана в дезертирстве из армии и нанесении себе ранений)
7. Державний архів Волинської області, ф. 361, оп. 1, спр. 1102 (Дело по расследованию отравления отставного унтер-офицера Соловьева и его семьи Речинским)
8. Державний архів Волинської області, ф. 361, оп. 1, спр. 1486 (Дело по расследованию убийства в доме Эля Давида в Малом Вишневце дезертира Иванова Владимира)
9. Державний архів Волинської області, ф. 361, оп. 1, спр. 1621 (Дело по расследованию убийства крестьянином села Забороль Ревелем Иваном своего брата отставного унтер-офицера Ревеля Никиты)
10. Державний архів Волинської області, ф. 363, оп. 1, спр. 426 (Дело по обвинению Прокофьева Семена в дезертирстве)

11. Державний архів Волинської області, ф. 363, оп. 1, спр. 527 (Дело по расследованию убийства военного дезертира Зилинского Михаила)
12. Державний архів Волинської області, ф. 363, оп. 2, спр. 58 (Дело по обвинению крестьян с. Сераховичи Качинских в уклонении от рекрутской повинности)
13. Державний архів Житомирської області, ф. 10, оп. 1, спр. 428 (Дело по обвинению И.Забараева (он же Балаганов) в военном дезертирстве)
14. Державний архів Житомирської області, ф. 10, оп. 1, спр. 437 (Дело по обвинению Левицкого и Крачковского в дезертирстве)
15. Державний архів Житомирської області, ф. 10, оп. 1, спр. 479 (По обвинению отставного солдата П. Брошко в подстрекательстве крестьян д. Столбов)
16. Державний архів Київської області, ф. 1, оп. 351, спр. 153 (По обвинению мещанина еврея Александровского и других Таращанского уезда в уклонении отбывания рекрутской повинности)
17. Державний архів Київської області, ф.2, оп. 1, спр. 12452 (Дело о злоупотреблениях кагальных в принятии на себя обязанностей поверенных по отлаче рекрутов)
18. Державний архів Київської області, ф. 227, оп. 1, спр. 212 (Дело по жалобе губернского регистратора Барановского на отставного солдата Соколенко за захват усадебной земли в г. Киеве)
19. Державний архів Київської області, ф. 227, оп. 1, спр. 338 (Дело по обвинению отставного унтер-офицера Широботовского в укрывательстве дезертира царской армии)
20. Державний архів Київської області, ф. 227, оп. 1, спр. 1542 (Дело о заключении в тюрьму отставного унтер-офицера Костенко за призыв крестьян д. Сушан за сопротивление проведению реформ)
21. Державний архів Київської області, ф. 227, оп. 1, спр. 1765 (Дело по обвинению киевских мещан Карнаушевского и капитана Валицкого в нарушении закона о поставке рекрут)

22. Державний архів Київської області, ф. 227, оп. 1, спр. 1819 (Дело об оказании земледельцами-колонистами Рыкунской колонии Дымерского уезда сопротивления властям при поимке бежавшего рекрута)
23. Державний архів Київської області, ф. 227, оп. 1, спр. 1974 (Дело по обвинению киевских мещан Карнаушевского и капитана Валицкого в организации найма людей в рекруты)
24. Державний архів Київської області, ф. 227, оп. 1, спр. 2049 (Дело по следствию о побеге группы заключенных солдат)
25. Державний архів Київської області, ф. 227, оп. 1, спр. 2052 (Дело по жалобе отставного солдата Рязанова на нанесение побоев дворянином Черховским)
26. Державний архів Київської області, ф. 231, оп. 1, спр. 338 (Дело по обвинению бывшего унтер-офицера Колынского в выступлении с призывом к крестьянам о неуплате оброчной повинности)
27. Державний архів Київської області, ф. 231, оп. 1, спр. 373 (Дело по обвинению отставного солдата Олейника в выступлениях с призывом к крестьянам с. Моисеевки, Селезневки и других о невыполнении распоряжений помещиков)
28. Державний архів Київської області, ф. 231, оп. 1, спр. 438 (Дело по заключении под стражу отставного солдата Полищука за угрозу застрелить помещика Быдловского)
29. Державний архів Київської області, ф. 227, оп. 3, спр. 260 (Переписка с полицейскими учреждениями о заключенных за побег из армии)
30. Державний архів Київської області, ф. 1062, оп. 1, спр. 79 (Дело о присуждении к церковному покаянию и о ссылке в Сибирь мещанина Герасименко, убившего отца за намерение отдать его в рекруты)
31. Державний архів Київської області, ф. 1062, оп. 1, спр. 373 (Дело о наказании розгами и о ссылке в Сибирь крестьян Царенкова и Варениченко за суеверные поступки с целью избавиться от рекрутской повинности)
32. Державний архів Рівненської області, ф. 370, оп. 3, спр. 18 (Дело об отказе крестьян села Рогозна выполнять барщину в пользу помещиков, ссылаясь на

такое истолкование им крестьянской реформы жителем этого села отставным офицером Чеборакой)

33. Державний архів Рівненської області, ф. 370, оп. 3, спр. 27 (Дело об агитации отставным рядовым Алейниковым Христофором крестьян села Бущи и деревни Мостов к непринятию уставных грамот)

34. Державний архів Рівненської області, ф. 384, оп. 5, спр. 662 (Дело об ограблении церквей и бродяжничестве военными дезертирами Димидовым и др.)

35. Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 1, спр. 6626 (Об насильственном освобождении из-под ареста назначенных в рекруты крестьян с.Дидич Дубенского уезда Волынской губернии Дубины и Гаврилюка, отставным солдатом Сосницким и его женой)

36. Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 277, спр. 7 (Дело об отставном из Волынского уланского полка товарище Иване Мелихове, склонявшем протоиерейского сына Лебединского и прочих к мятежникам)

37. Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 277, спр. 1106 (Дело произведенное в комиссии военного суда при Чугуевском уланском полку над рядовым одного ж полка 1-го резервного эскадрона Акимом Сапелкиным за третий из службы побег)

38. Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 278, спр. 49 (Дело произведенное в Комиссии военного суда учрежденной при Киевском ордонанс-гаузе над объездчиком Гродненской бригады Таможенной стражи Петром Теслюком за побег за границу в Австрию)

39. Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 278, спр. 53 (Дело о дезертирах Петре Скавринском и Павле Петровском, показавших себя Австрийских войск рекрутами)

40. Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 281, спр. 28 (О явившемся к генерал-губернатору дезертире рядовом Тобольского пехотного полка Михайле Вергилесе)

41. Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 284, спр. 3 (По отношению Г. Министра внутренних дел о выдержании одного месяца в смирительном доме отставного рядового Кондратия Сандрацкого)
42. Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 284, спр. 29 (По рапорту Чигиринского земского суда о задержанных дезертире Михайле Кобзареве и Василии Воробьеве)
43. Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 287, спр. 80 (О собрании сведений о содержащихся в Киеве военных дезертирах, в чем они обвиняются и в каком положении их дела)

Опубліковані

1. Бриммер Э. Служба артиллерийского офицера, воспитывавшегося в I кадетском корпусе и выпущенного в 1815 году. Кавказский сборник. Т. 15. 1894. С. 66-67.
2. Военный сборник. №12. Санкт-Петербург, 1860.
3. Киевские губернские ведомости. №36. Київ, 1847.
4. Киевские губернские ведомости. №37. Київ, 1847.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собр 1-е. Т.25. 1798.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собр 2-е. Т.9. 1834.
7. Сводъ законов Россійской Имперіи повелением Государя императора Николая Первого. Уставы о паспортах, о предупреждении преступлений, о цензуре, о содержащихся под стражею, и о ссыльных. Санкт-Петербург, 1857. Т. 14.
8. Українські народні пісні. Пісні суспільно-побутові / упоряд. О. Хмільевська. Київ, 1967. 735 с.
9. Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia. V. 1. London, 1825. 534 p.

Література:

Монографії

1. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX в. Москва, 1972. 615 с.

2. Бойчак М. История Киевского военного госпиталя в XVIII-XIX веках. Становление и развитие военной медицины в Украине. Т.1. Киев, 2006. 720 с.
3. Зайончковский А. Восточная война 1853-1856 годов. Санкт-Петербург, 2002. Т.1. 928 с.
4. Карпущенко С. Быт русской армии XVIII - начала XX века. Москва, 1999. 366 с.
5. Куцмані Б. Броди: Прикордонне галицьке місто в довгому XIX столітті / пер. з нім. В. Кам'янця. Львів, 2019. 444 с.
6. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Т. 1. Санкт-Петербург, 2000. 548 с.
6. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Т. 2. Санкт-Петербург, 2000. 567 с.
7. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792—1865 рр.). Кам'янець-Подільський, 2016. 612 с.
8. Штерн-Петровский. Евреи в русской армии: 1827-1914. Москва, 2003. 556 с.
10. Hartley J. Russia, 1762–1825: Military Power, the State, and the People. Westport, 2008. 312 p.
11. Wirtschafter E. From Serf to Russian Soldier. Princeton, 2016. 236 p.
12. Wirtschafter E. Social Identity in Imperial Russia. DeKalb, Northern Illinois University Press, 1997. 260 p.

Статті та збірки статей

1. Корнилов В. Рекрутская повинность и внутреннее состояние русской армии в первой половине XIX века. Вестник МГПУ. Серия „Исторические науки”. 2008. № 1. С. 8–24.

2. Плампер Я. Страх: солдаты и эмоции в истории военной психологии начала XX века. *Российская империя чувств: Подходы к культурной истории эмоций*. Москва, 2010
3. Рахматуллин М. Солдаты в крестьянском движении 20-х годов XIX в. Вопросы военной истории. Москва, 1969.
4. Сидорук С. Військові повинності населення Поділля у кінці XVIII – в першій третині XIX століття. Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Історичні науки. 2008. № 18. С. 300–308.
5. Скрипник, А. Ю. Дезертирство в російському війську на початку XIX ст.: причини і наслідки проблеми. Військово-науковий вісник. 2022. №37. С. 238–257.
6. Щербинин П. Особенности призрения увечных воинов в России в XVIII – начале XX вв. Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2003/2004. Новые научные направления. Москва, 2004. С.381-399.
7. Щербинина Ю., Щербинин П. Социально-экономические факторы адаптации отставных солдат в России в XIX в. Социально-экономические явления и процессы. 2012. №1. С. 222-228.
8. Cholij S. Military Desertion as a Counter-Modernization Response in Austro-Hungarian Society, 1868–1914. *Revista Universitaria de Historia Militar*. 2020. V. 9, № 18. P. 269–289
9. *Desertion in the Early Modern World: A Comparative History* / ed. By M. van Rossum, J. Kamp. New York, 2016. 213 p.

Рукописи

1. Морей Т. Історико-правові виміри становлення та розвитку наукових основ системи медичної допомоги населенню Київської губернії (кінець XVIII – початок 60-х рр. XIX ст.): дис. канд. іст. наук. Університет Григорія Сковороди в Переяславі, Переяслав, Київ, 2020.
2. Скрипник А. Вплив російської військової присутності у Правобережній Україні на інкорпорацію регіону наприкінці XVIII – середини 60-х рр. XIX ст. :

дис. д-ра іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2017.

2. Щербинина Ю. Социальная адаптация и правовое положение отставных и бессрочноотпускных солдат русской армии в XIX в. Автореф. канд. ист. наук: 07.00.02/ Тамбовский государственный технический университет. Воронеж, 2007. 25 с.